

ר' אליעזר בן הורקנוס – חמישה פרקים ואפילוג

מערכה ראשונה: פרשת תנורו של עכנאי, בבלי ובירושלמי
 מערכה שנייה: למה דווקא במסכת בבא מציעא?
 מערכה שלישית: תחילתו של רבי אליעזר בן הורקנוס
 מערכה רביעית: תורתו ודרכו בהלכה
 מערכה חמישית: סופו של רבי אליעזר בן הורקנוס
 אחרית דבר – אפילוג - חתימה: מה נשאר אחריו.

מים ראשונים: כבר הקדשנו דף מיוחד [לתנורו של עכנאי](#) בפרשת בהר. כאן ננסה להבין את הסיפור הזה בהקשר רחב יותר של אישיותו הכוללת והמיוחדת של ר' אליעזר ויחסיו עם עמיתיו בבית המדרש. שהרי לא חסרות מחלוקות גדולות וקשות אחרות בבית המדרש. ראה מסכת יבמות פרק א משנה ד מחלוקת בית שמאי ובין הלל בדין צרות היבמות, והסיכום שם: "אף על פי שאלו אוסרין ואלו מתירין אלו פוסלין ואלו מכשירין, לא נמנעו בית שמאי מלישא נשים מבית הלל ולא בית הלל מבית שמאי. כל הטהרות והטומאות שהיו אלו מטהרין ואלו מטמאין לא נמנעו עושין טהרות אלו על גבי אל". ראה גם תוספתא מסכת מקוואות (צוקרמאנדל) פרק א, מחלוקת ר' טרפון ור' עקיבא לגבי מקוה שנמצאה חסרה, שהדיון מסתיים בהכרעה של רוב: "נמנו עליו וטמאוהו" ור' טרפון מקבל את דין הרוב ואפילו משבח את ר' עקיבא בר פלוגתו שהיה צעיר ממנו ומעין תלמיד-חבר ואומר לו: "כל הפורש ממך כפורש מחיי".¹ במה שונה המקרה כאן? אם בית שמאי ובית הלל יכלו לחיות ביחד כאשר "אלו מטהרין ואלו מטמאין", מדוע לא כך עם ר' אליעזר? דווקא כאן היה צורך להכריע באופן חד? הרי אין זה דומה למחלוקת למשל על לוח השנה, בה כפה רבן גמליאל את דעתו על מתנגדיו מסיבות ברורות (ראש השנה פרק ב, דברינו [בוא בשלום רבי ותלמיד](#) ביום הכיפורים).² אולי אישיותו המיוחדת של ר' אליעזר היא שמשחקת כאן תפקיד ראשי?

פרק ראשון: פרשת תנורו של עכנאי, בתלמוד הבבלי ובירושלמי

מסכת בבא מציעא, דף נח ע"ב – דף נט ע"ב

תנן התם: חתכו חוליות ונתן חול בין חוליא לחוליא, רבי אליעזר מטהר וחכמים מטמאין.³ וזה הוא תנור של עכנאי. מאי עכנאי? - אמר רב יהודה אמר שמואל: שהקיפו דברים כעכנא זו, וטמאוהו.⁴
 תנא: באותו היום השיב רבי אליעזר כל תשובות שבעולם ולא קיבלו הימנו.⁵ אמר להם: אם הלכה כמותי - חרוב זה יוכיח. נעקר חרוב ממקומו מאה אמה, ואמרי לה: ארבע מאות אמה. אמרו לו: אין מביאין ראייה מן

¹ ואין צורך להרחיק לכת. ראה הדיון הסוער בין ר' אליעזר, ר' יהושע ור' עקיבא בספרי זוטא פרק ט פסוק ב בדין קרבן פסח בשבת (דברינו [בני בתירא](#) בפסח) שר' אליעזר מרחיב מאד את ההיתר ור' יהושע מצמצם "משום שבות", ובשלב מסוים בדין "נסתלק ר' יהושע", היינו נסתתמו טענותיו, עד שבא ר' עקיבא והוכיח כנגד שיטת ר' אליעזר. הכל בדיון סוער אך ענייני.

² מנגד כמובן עומדת מחלוקתם בדין תפילת ערבית רשות או חובה שהסתיימה בהדחת רבן גמליאל (דברינו [ביום שבו הדיחו את רבן גמליאל](#) מנשיאותו). ואם נרצה, אפשר להוסיף כמובן את המחלוקת הקשה בין ר' יוחנן וריש לקיש בדין "הסייף והסכין והפגיון והרומח ומגל יד ומגל קציר, מאימתי מקבלין טומאה" (בבא מציעא פד ע"א) שהסתיימה במות שניהם (אלא שזו מחלוקת אמוראים, לא תנאים). ולא באנו כמובן למנות כאן את כל מחלוקות חכמים, ראה דברינו [שועל, עקרב שרף וגחלי אש](#) בדפים המיוחדים.

³ זו משנה במסכת כלים פרק ה משנה י. הדיון הוא אם תנור כזה נחשב לכלי ומקבל טומאה או לא. ראה פירוש שטיינזלץ שם: "תנור של חרס שחתכו חוליות חוליות לרוחבו ונתן חול בין חוליה לחוליה, ר' אליעזר מטהר שלדעתו אין זה נחשב לכלי וחכמים מטמאים שהרי בפועל תנור שלם הוא".

⁴ עכנא הוא נחש בארמית. לפי הסבר זה, השם "תנורו של עכנאי" נוצר כאן באירוע זה שבבית המדרש, כאשר חכמים הקיפו את רבי אליעזר בדברים (דיבורים) רבים וצרו עליו כמו נחש שסובב ולופת את טרפו. אבל מלשון המשנה במסכת כלים ה', שהגמרא כאן מצטטת: "חתכו חוליות ונתן חול בין חוליא לחוליא - ר' אליעזר מטהר וחכמים מטמאין, זה תנורו של עכנאי", משמע יותר כפי ששטיינזלץ מביא שמבנה התנור שעשוי חוליות מזכיר את גוף הנחש שעשוי 'טבעות'. ראה גם הלשון בתוספתא עדויות פרק ב הלכה א: "חיתכו חוליות ונתן חול בין חוליא לחוליא, ר' אליעזר מטהר וחכמים מטמאין. והיה נקרא תנור של עכנאי שעליו רבו מחלוקות בישראל". ושם ארבעה דברים שר' אליעזר מטהר וחכמים מטמאים. ר' אליעזר הוא המיקל!

⁵ רבן יוחנן בן זכאי רבו אמר עליו: "אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ואליעזר בן הורקנוס בכף שניה מכריע את כולם" (מסכת אבות פרק ב משנה ח). האם הבין ר' אליעזר אמירה זו כפשוטה ולהלכה ממש? האם זה מקור כוחו לעמוד כנגד כולם? בפרט אם נאמר שר' אלעזר בן ערך שמכריע את כולם כולל ר' אליעזר (שם), פרש מהחבורה. ראה דברינו [החרש היה ליבם](#) בשבת החודש.

החרוב.⁶ חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי - אמת המים יוכיחו. חזרו אמת המים לאחוריהם.⁷ אמרו לו: אין מביאין ראייה מאמת המים. חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי - כותלי בית המדרש יוכיחו.⁸ היטו כותלי בית המדרש ליפול. גער בהם רבי יהושע, אמר להם: אם תלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה - אתם מה סיבכם?⁹ לא נפלו מפני כבודו של רבי יהושע, ולא זקפו מפני כבודו של רבי אליעזר, ועדין מטין ועומדין.¹⁰ חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי - מן השמים יוכיחו. יצאתה בת קול ואמרה: מה לכם אצל רבי אליעזר שהלכה כמותו בכל מקום! עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: לא בשמים היא.¹¹ - מאי לא בשמים היא? - אמר רבי ירמיה: שכבר נתנה תורה מהר סיני.¹² אין אנו משגיחין בבת קול, שכבר כתבת בהר סיני בתורה: "אחרי רבים להטות".¹³ - אשכחיה רבי נתן לאליהו, אמר ליה: מאי עביד קודשא בריך הוא בההיא שעתא? - אמר ליה: קא חייך ואמר נצחוני בני, נצחוני בני.¹⁴

אמרו: אותו היום הביאו כל טהרות שטיהר רבי אליעזר ושרפום באש, ונמנו עליו וברכוהו.¹⁵ ואמרו: מי ילך ויודיעו? - אמר להם רבי עקיבא: אני אלך, שמא ילך אדם שאינו הגון ויודיעו, ונמצא מחריב את כל העולם כולו.¹⁶ מה עשה רבי עקיבא? לבש שחורים, ונתעטף שחורים, וישב לפניו בריחוק ארבע אמות. - אמר לו רבי אליעזר: עקיבא, מה יום מיומיים? - אמר לו: רבי, כמדומה לי שחברים בדילים ממך. - אף הוא קרע בגדיו וחלץ מנעליו, ונשמט וישב על גבי קרקע. זלגו עיניו דמעות. לקה העולם שליש בזיתים, ושליש בחטים, ושליש

⁶ חכמים לא אהבו, כידוע, את בעלי המופת כגון: חוני המעגל, ר' חנינא בן דוסא, ר' יוסי דמן יוקרת ועוד. אבל כאן, נכנסו המופתים אל תוך בית המדרש והדיון ההלכתי! להוכיח הלכה משינוי בדרכי הטבע? ניסיון לחזור על פלאי מעמד הר סיני? במים זרימתם יש אולי משהו סימבולי: "אין מים אלא תורה" (דברינו בפרשת בשלח). וכאן, המים חוזרים לאחור.
⁷ בית המדרש עצמו יוכיח! הכתלים ששומעים את דברי החכמים יום יום וסופגים את דברי התורה הנשמעים שם.
⁸ איפה שאר החכמים? היכן רבן גמליאל שידע במקומות אחרים להתעמת יפה עם ר' יהושע? מצוי בשליחות לרומי? ראה המשך הסיפור שם שהיה באנייה. והיכן רבי עקיבא שאח"כ הופך להיות דמות מרכזית בסיפור? אולי הוא לא נזכר בשל צילו של ר' יהושע רבו. ועל ר' אלעזר בן ערך כבר הערנו לעיל.

⁹ מצב ביניים, מעין תיקו. אולי ככה נשאר כתלי בית המדרש לדורות להעיד על המחלוקת הקשה שהייתה שם (ואולי מחלוקות נוספות ובתי מדרש נוספים שכתליהם "מטים ועומדים"). לקירות יש משמעות רבה גם כמקום תפילה (חזקיהו, מלכים ב כ ב, ירמיהו ד ט), כסמל לצדק (חבקוק ב יא), כמחיצה ("קיר ברזל", יחזקאל ד ג) ועוד. כך או כך, ר' אליעזר מקבל עידוד ממצב זה, להמשיך בוויכוח ולא לוותר. קירות בית המדרש לא הכריעו לכאן או לכאן, גם החרוב לא נשתל מחדש במקומו ולגבי אמת המים איננו יודעים אם ומתי חזרה לזרום כמסלולה הטבעי. ראה הערה 8 לעיל.

¹⁰ שזה כמובן פירוש ודרשה של ר' יהושע שהיא עצמה מעידה על כוחם של חכמים לעצב את המקרא עפ"י התורה שבע"פ ודרשותיהם. לדרוש ולדרוש. שהרי אין זה פשט הפסוק שמדבר על הצורך של האדם לקיים את התורה ושאינן לו תירוץ שהיא בשמים - רחוקה וקשה להשגה. ראה הפסוקים שם בדברים ל יב-יד: "לא בשמים הוא לאמר מי יעלה לנו השמים ויפקח לנו וישמענו אתה ונעשה... כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשותו". ראה דברינו [לא בשמים היא](#) בפרשת ניצבים.

¹¹ נראה שמתחילת המשפט: "מאי לא בשמים היא" מובא כאן מאמר מוסגר שהמספר האמוראי מביא בשם ר' ירמיה שהוא אמוראי. במשפט שאחריו: "אין משגיחין בבת קול" חוזר הסיפור התנאי. כך או כך, מגניב לנו ר' ירמיה לתוך השיח את "הר סיני" ולא בכדי. ראה שיר השירים רבה פרשה א להלן על ר' יהושע שמנשק את האבן שעליה ישב ר' אליעזר ואומר שהיא הר סיני וזה שיושב עליה הוא ארון הברית - מדרש שנשוב ונראה להלן.

¹² בת הקול שיצאה בסיני, נכון יותר ממשכן העדות שם שמע משה את הקול מדבר אליו אחרי מעמד הר סיני (ראה דברינו [וישמע את הקול](#) בפרשת נשא), היא שאמרה שלא לשמוע עוד לבת קול. אין סיני אחרי סיני, רק קולות בית המדרש. אבל אין הדברים פשוטים. כבר הקשו רבים וטובים מהגמרא בעירובין דף יג עמוד ב: "שלוש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל, הללו אומרים הלכה כמותנו והללו אומרים הלכה כמותנו. יצאה בת קול ואמרה: אלו ואלו דברי אלהים חיים הן, והלכה כבית הלל". משמע שהתחשבו בבת קול. ראה גם גמרא ברכות נא ע"ב: "תנו רבנן, דברים שביין בית שמאי ובית הלל בסעודה: בית שמאי אומרים, מברך על היום ואחר כך מברך על היין... ובית הלל אומרים: מברך על היין ואחר כך מברך על היום... והלכה כדברי בית הלל... פשיטא! דהא נפקא בת קול! - איבעית אימא: קודם בת קול, ואיבעית אימא: לאחר בת קול ורבי יהושע היא, דאמר: אין משגיחין בבת קול". לשיטות מסוימות ר' יהושע, שהוא מבית הלל, מחיל את הכלל "אין משגיחים בבת קול" באופן עקבי ולא רק בוויכוח עם ר' אליעזר. גם כשזה לכאורה נגדו. וכאמור לעיל, כאן זו אמירה של אמוראים, של ר' ירמיה. אפשר שבזמנם בכר הייתה התייחסות אחרת לבת קול בבית המדרש. וכבר הרחבנו לדון בנושא זה בדברינו [בת קול בהר סיני ובבית המדרש](#) בחג השבועות.

¹³ ראה דברינו [משל למלך שהייתה לו בת יחידה](#) בפרשת תרומה. וראה "נצחוני בני" באופן קצת שונה בגמרא בביא מציעא פו א: "קא מיפלגי במתיבתא דרביעא אם בהרת קודמת לשער לבן - טמא, ואם שער לבן קודם לבהרת - טהור. ספק, הקב"ה אומר: טהור, וכולהו מתיבתא דרביעא אמרי: טמא. ואמרי: מאן נוכח - נוכח רבה בר נחמני. דאמר רבה בר נחמני: אני יחיד בנגעים, אני יחיד באהלות". הוא שיכריע כיחיד בתוקף ידענותו. סופו של רבה בר נחמני שם שהוא נפטר ב"טהור" ומצטרף לקב"ה בדיון במתיבתא דרביעא, אך חכמי מתיבתא דארעא, פוסקי ההלכה כרמב"ם למשל, פוסקים: טמא. ברגע שחכם עלה למתיבתא דרביעא שוב אין דעתו נחשבת. גם הוא כעת בכלל "לא בשמים היא".

¹⁴ לשון עדינה לנידוי. ראה גמרא ברכות יט ע"א שמונה את כל המקרים של תלמידי חכמים שנודו או שביקשו לנדותם ומתייחסת גם למקרה של ר' אליעזר בן הורקנוס, שאמנם נידו אותו, אבל לא הזכירו זאת מפורש במשנה: "אפילו הכי, נידוי במתניתין לא תנן". ראה שם אזכור עקיבא בן מהללאל, אלעזר בן חנוך, חוני המעגל, ותודוס איש רומי. ובלשון המקרא "ברך" הוא לשון קללה, ראה איוב ב ט: "ברך אלהים ומת", מלכים א כא יג: "ברך נבות אלהים ומלך".

¹⁵ כאן עולה וצפה דמותו של ר' עקיבא שעוד תחזור להלן. הוא שהיה תלמיד נאמן של שני גדולי ישראל אלה, שקרבוהו בתחילת דרכו, וידע לדלות תורה משניהם, לפשר ולאזן ביניהם ואח"כ לגבש את שיטתו העצמאית והדומיננטית. בסוף אמנם הכריע לצדו של ר' יהושע ושיטת בית הלל, אבל שמר כנראה על קשרים טובים עם ר' אליעזר עד פטירתו. ראה גם תפקידו המרכזי בעימות על תפילת ערבית בה הדיחו חכמים את רבן גמליאל מנשיאותו (דברינו [בו ביום שהדיחו את רבן גמליאל](#) בדפים המיוחדים).

בשעורים. ויש אומרים: אף בצק שבידי אישה טפח. תנא: אך גדול היה באותו היום, שבכל מקום שנתן בו עיניו רבי אליעזר נשרף. ואף רבן גמליאל היה בא בספינה, עמד עליו נחשול לטבעו. אמר: כמדומה לי שאין זה אלא בשביל רבי אליעזר בן הורקנוס. עמד על רגליו ואמר: ריבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי עשיתי, ולא לכבוד בית אבא עשיתי, אלא לכבודך, שלא ירבו מחלוקות בישראל. נח הים מזעפרו.¹⁷

שתי קריאות ביניים

מסכת אבות פרק ב משנה י

רבי אליעזר אומר: יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך, ואל תהי נוח לכעוס, ושוב יום אחד לפני מיתתך, והוי מתחמם כנגד אורן של חכמים. והוי זהיר בגחלתן שלא תכוה, שנשיכתן נשיכת שועל ועקיצתן עקיצת עקרב ולחישתן לחישת שרף וכל דבריהם כגחלי אש.¹⁸

ירושלמי הוריות פרק ג הלכה ה

שוב נכנסו זקנים לעלייה ביבנה ויצתה בת קול ואמרה להן: יש ביניכם שניים ראויין לרוח הקודש ושמואל הקטן אחד מהן.¹⁹ נתנו עיניהן באליעזר בן הורקנוס והיו שמחים על שהסכימה דעתן לדעת רוח הקודש.²⁰

תלמוד ירושלמי מסכת מועד קטן פרק ג הלכה א²¹

ביקשו לנדות את רבי מאיר. אמר להן: איני שומע לכם עד שתאמרו לי את מי מנדין ועל מה מנדין ועל כמה דברים מנדין.²² ביקשו לנדות את רבי ליעזר אמר אמרין: מאן אזל מודע ליה? אמר רבי עקיבה: אנא אזל מודע ליה.²³ אתא לגביה אמר ליה: רבי רבי חביריך מנדין לך. נסתיה נפק ליה לברא,²⁴ אמר: חרוביתא חרוביתא, אין הלכה כדבריהם איתעוקרין - ולא איתעקרת. אין הלכה כדבריי איתעוקרין - ואיתעקרת. אין הלכה כדבריי²⁵ חוזרין ולא חזרת, אין (אם) הלכה כדבריי חוזרין וחזרת. כל הדין שבחא ולית הלכה כרבי אליעזר?²⁶ אמר רבי חנינה: משניתנה,²⁷ לא ניתנה אלא: "אחרי רבים להטות". ולית ר' אליעזר ידע שאחרי רבים להטות? לא הקפיד אלא על ידי ששרפו טהרותיו בפניו. תמן תנינן: חיתכו חוליות ונתן חול בין חוליא לחוליא, רבי ליעזר מטהר וחכמים מטמין.²⁸ זה תנורו של חכייני.²⁹ אמר רבי ירמיה: חכך גדול נעשה באותו היום. כל מקום שהיתה עינו של רבי ליעזר מבטת היה נשדף. ולא עוד, אלא אפילו אחת חצייה נשדף וחצייה לא נשדף. והיו עמודי בית הוועד מרופפים. אמר להן רבי יהושע: אם חברים מתלחמים, אתם מה איכפת לכם? ויצאה בת קול ואמרה:

¹⁷ האם גם הסיפור וגבוריו נחו כאן מזעפם ומחלוקתם? להלן נראה, שלא.

¹⁸ זה ר' אליעזר בן הורקנוס שלנו. אימתי אמר דברים אלה? לפני תנורו של עכנאי או אחרי? האם כיוון לחבריו שנשיכתן נשיכת שועל ועקיצתן עקרב ולחישתן לחישת שרף וכל דבריהם כגחלי אש, או שמא הזהירם מפני נשיכתו ועקיצתו הוא? כך או כך, ראה דברינו [שועל, עקרב, שרף וגחלי אש](#) במיוחדים.

¹⁹ אז מי השני תמהו כולם?

²⁰ סביר שסיפור זה קדם לסיפור תנורו של עכנאי שהרי אחרי תנורו של עכנאי נודה ר' אליעזר. הנה בת קול ורוח הקודש מופיעות בבית המדרש וכולם שמחים. אפשר שהם שמחו שהופיעה רוח הקודש אבל לא סמכו עליה להלכה. ואילו ר' אליעזר אפשר שזחה עליו דעתו לחשוב שדבר זה נותן לו יתרון הלכתי על פני חבריו ובת הקול תעמוד לצדו גם בדיונים בבית המדרש.

²¹ נפנה לנוסח "תנורו של עכנאי" בתלמוד הירושלמי.

²² בנוסח הירושלמי מתחיל כל הסיפור בנידוי. כאן של ר' מאיר ומיד בסמוך של ר' אליעזר. מדוע נידו את ר' מאיר? מסבירים פרשני הירושלמי משום שהרבה לחלוק על שאר החכמים "ולא יכלו חברי לרדת לסוף דעתו". ראה גמרא עירובין נג ע"א: "אמר רבי יוחנן: רבי אושעיא בריבי בדורו - כרבי מאיר בדורו, מה רבי מאיר בדורו לא יכלו חבריו לעמוד על סוף דעתו - אף רבי אושעיא לא יכלו חבריו לעמוד על סוף דעתו". האם זו סיבה לנידוי? האם זו גם הסיבה לנידוי של ר' אליעזר שלא ירדו חבריו לסוף דעתו ושהרבה לחלוק על חכמים?? לגבי ר' מאיר יכולנו לחשוב על סיבה אחרת והיא קשריו עם אלישע בן אבויה רבו. ראה דברינו [אלישע בן אבויה הוא אחר - סיפור אחד בשני נוסחים](#) בדפים המיוחדים.

²³ אני אלך ואודיע לר' אליעזר שחבריו נידו אותו. כאן ניצב ר' עקיבא בראש הסיפור ואולי באמצעיתו. הוא שר' אליעזר היה מורו ורבו (והוא שהיה מורו של ר' מאיר!).

²⁴ לקח ר' אליעזר את רבי עקיבא לחוץ. אפשר שהמילה "נסתיה" היא שיבוש של "נסביה".

²⁵ נראה שצ"ל דבריהם. וחוזרים הוא שהחרוב יחזור למקומו.

²⁶ עם כל השבח הגדול הזה, אין הלכה כר' אליעזר? אין כאן דחייה של כוחות המיסטיקה והמגיה, יש להן אפילו הערכה.

²⁷ התורה.

²⁸ מטמאים. השמטת האות אל"ף וגם עיצורים אחרים שכיחה בירושלמי, כגון: כדי במקום כדאי, מר במקום אמר ובגוף הסיפור ליעזר במקום אליעזר. או שמא הוספת האל"ף היא השפעה ארמית.

²⁹ רק כאן משלב הירושלמי את המשנה במסכת כלים שהבבלי שם בראש הסיפור.

הלכה כאליעזר בני. ³⁰ אמר רבי יהושע: לא בשמים היא. רבי קריספי רבי יוחנן בשם רבי: אם יאמר לי אדם כך שנה רבי ליעזר, שונה אני כדבריו, אלא דתניא מחלפין. ³¹ חד זמן הוה עבר בשוקא וחמת חדא איתא סחותה דבייתא וטלקת ונפלת גו רישיה. ³² אמר: דומה שהיום חבריי מקרבין אותי, דכתיב: "מאשפות ירים אביון". ³³

פרק שני: למה דווקא במסכת בבא מציעא?

מסכת בבא מציעא דף נח ע"ב ³⁴

משנה: כשם שאונאה במקח וממכר כך אונאה בדברים. לא יאמר לו בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה ליקח. אם היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים, אם הוא בן גרים לא יאמר לו זכור מעשה אבותיך, שנאמר: "וגר לא תונה ולא תלחצנו".

גמרא: תנו רבנן: "לא תונו איש את עמיתו" - באונאת דברים הכתוב מדבר. אתה אומר באונאת דברים, או אינו אלא באונאת ממון? כשהוא אומר "וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך" - הרי אונאת ממון אמור. הא מה אני מקיים "לא תונו איש את עמיתו" - באונאת דברים. ³⁵ הא כיצד? אם היה בעל תשובה אל יאמר לו זכור מעשיך הראשונים. אם היה בן גרים אל יאמר לו זכור מעשה אבותיך. אם היה גר ובא ללמוד תורה אל יאמר לו פה שאכל נבילות וטריפות שקצים ורמשים בא ללמוד תורה שנאמרה מפי הגבורה... רבי יהודה אומר: אף לא יתלה עיניו על המקח בשעה שאין לו דמים, שהרי הדבר מסור ללב, וכל דבר המסור ללב נאמר בו "ויראת מא-להיך". אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי: גדול אונאת דברים מאונאת ממון, שזה נאמר בו "ויראת מאלהיך" וזה לא נאמר בו "ויראת מאלהיך". ורבי אלעזר אומר: זה בגופו וזה בממונו. רבי שמואל בר נחמני אמר: זה - ניתן להישבון, וזה - לא ניתן להישבון.

אמר רב חסדא: כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה, שנאמר: "הנה ה' נצב על חומת אנך ובידו אנך" (עמוס ז ז). אמר רבי אלעזר: הכל נפרע בידי שליח חוץ מאונאה, שנאמר: "ובידו אנך". ³⁶ ...

תנן התם: חתכו חוליות ונתן חול בין חוליא לחוליא, רבי אליעזר מטהר וחכמים מטמאין. וזה הוא תנור של עכנאי. מאי עכנאי? - אמר רב יהודה אמר שמואל: שהקיפו דברים כעכנא זו, וטמאוהו... ואף רבן גמליאל היה

³⁰ "אליעזר בני" הוא ביטוי המקשר את ר' אליעזר עם משה רבנו. ראה ילקוט שמעוני תורה פרשת חקת רמז רסח: "בשעה שעלה משה למרום שמע קולו של הקב"ה שיושב ועוסק בפרשת פרה ואומר הלכה בשם אומר: אליעזר בני אומר פרה בת שתיים עגלה בת שנתה. אמר משה לפני הקב"ה רבון העולמים העליונים והתחתונים ברשותך ואתה יושב ואומר הלכה משמו של בשר ודם? א"ל: משה, צדיק אחד עתיד לעמוד בעולמי ועתיד לפתוח בפרשת פרה תחילה: רבי אליעזר אומר פרה בת שתיים עגלה בת שנתה וכו'". ועוד נחזור למדרש חשוב זה שמקורו הוא פסיקתא דרב כהנא פרשה ד. ראה דברינו [משה ר' אליעזר ופרה אדומה](#) בפרשת פרה.

³¹ שמחליפים את שמות התנאים במשנה כך שלא תיאמר הלכה בשמו של ר' אליעזר. אישה זרקה אשפה ונפלה על ראשו.

³² יש מספר הבדלים בסיפור תנורו של עכנאי בין הירושלמי לבבלי. ראשית, כבר השם "חניכיי" שונה מעכנאי ומנטרל את הדימוי לנחש ואת דברי האמורא שמואל הבבלי: "שהקיפו דברים כעכנא זו". שנית, עיקר המפגש כאן הוא בין ר' עקיבא ור' אליעזר והוא מתקיים בשדה. שם נעשים כל המופתים של ר' אליעזר. שאר החכמים ובית המדרש מצויים ברקע. אין עימות הלכתי בבית המדרש בנוסח הירושלמי, חסר בו המשפט המוביל בבבלי: "באותו היום השיב רבי אליעזר כל תשובות שבעולם ולא קיבלו הימנו" וכל ההתנצחות עם מעשי המופתים שבאים בעקבותיו. עמודי בית המדרש מתרופפים כנראה מההקפדה של ר' אליעזר ולא כתוצאה מהדיון. נעדר מגרסת הירושלמי גם כל סיפור של ר' נתן שפגש את אליהו וזה סיפר לו שבשמים חיך הקב"ה ואמר: "נצחוני בני". לעומתו עומד כתמרוז מרכזי הקטע בירושלמי: "ולית ר' אליעזר ידע שאחרי רבים להטות? לא הקפיד אלא על ידי ששרפו טהרותיו בפניו" ומעלה את האפשרות שאילולי שרפו את טהרותיו לא היה ר' אליעזר שורף את העולם. ויש עוד הבדלים, ראה פירוט ההבדלים במאמר של [יואל רוז, לא בשמים היא - האמנם?](#) נראה שההבדל העיקרי הוא בנידוי. הנידוי קדם למעשי הניסים של ר' אליעזר. הנידוי הוא הסיבה לעשיית המופתים! ראינו שבירושלמי גם את ר' מאיר בקשו לנדות. אבל הוא מצוי בבית המדרש, עומד על שלו ומתווכח עם עמיתו על הנידוי שאינו כהלכה. ר' אליעזר כבר מחוץ לבית המדרש והשאלה המתבקשת היא: מדוע? סיפורו של עכנאי הוא רק אחד מיני מחלוקות רבות אולי הקש ששבר את גב הגמל, אבל הנידוי לא אירע בצמוד לאותה מחלוקת. וכמובן הסיום של האשפה שנפלה על ראשו של ר' אליעזר! איך במשפט קצר אחד מביע הירושלמי את כמיהתו של ר' אליעזר שחבריו יחזרו ויקבלו אותו לחברתם!

³⁴ חזרנו אל הסוגיה בתלמוד הבבלי.

³⁵ שני הפסוקים אותם דורשת הגמרא הם בספר ויקרא פרק כה פרשת מכירת שדות כשהיובל נוהג. פסוק יד אומר: "וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו", ופסוק יז: "ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלהיך כי אני ה' אלהיכם". פעמיים "לא תונו". מכפילות זו לומדים חכמים שכשם שיש אונאה בממון, יש גם אונאה בדברים - בדיבור. ראה דברינו [תנורו של עכנאי](#) וכן על [הונאת ממון ורכות הלשון](#) בפרשת בהר.

³⁶ ומספר שורות לאחר מכן מובא סיפור תנורו של עכנאי. ההקשר לגמרא בבא מציעא הוא: דין אונאת דברים! חכמים הונו בדברים את ר' אליעזר! עוד על "אנך", ראה ויקרא רבה לג: "פה הר'אני והנה אדני נצב על חומת אנך - על חומה של אונאה. ובגידו אנך - כבעל חוב שהוא עומד ושטריו בידו". אנך, אומר מדרש איכה רבה פתיחתא כה הוא בגימטריה 71 כמספר חברי הסנהדרין. ואונאה מוסיף מדרש תנחומא נח ד הוא אחד משלושה דברים שלעולם אין הפרגוד נעל בפניהם.

בא בספינה, עמד עליו נחשול לטבעו. אמר: כמדומה לי שאין זה אלא בשביל רבי אליעזר בן הורקנוס. עמד על גליו ואמר: ריבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי עשיתי, ולא לכבוד בית אבא עשיתי, אלא לכבודך, שלא ירבו מחלוקות בישראל. נח הים מזעפו.³⁷

אימא שלום אשתו של רבי אליעזר אחותו של רבן גמליאל הייתה.³⁸ מאותו מעשה ואילך לא הניחה לו לרבי אליעזר ליפול על פניו. אותו היום ראש חודש היה והתחלף לה בין מלא לחסר. ויש אומרים שבא עני ועמד על הדלת (השער) והיא הוציאה לו פת. מצאה אותו שהוא נופל על פניו, אמרה לו: קום, כבר הרגת את אחי. בינתיים, יצא קול שופר מבית רבן גמליאל שמת.³⁹ אמר לה: מנין ידעת? אמרה לו: כך מקובלני מבית אבי אבא: כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה.⁴⁰

תלמוד ירושלמי מסכת ברכות פרק ג הלכה א

"מאימתי כופין את המיטות?⁴¹ משיצא המת מפתח החצר, דברי רבי אליעזר. ורבי יהושע אומר: משיסתם הגולל. וכשמת רבן גמליאל, כיון שיצא מפתח החצר אמר רבי אליעזר לתלמידיו: כפו את המיטות. וכשנסתם הגולל אמר רבי יהושע: כפו את המיטות. אמרו לו: כבר כפיטם על פי הזקן.⁴²

פרק שלישי: תחילתו של רבי אליעזר בן הורקנוס

פרקי דרבי אליעזר (פרקים ראשון ושני)⁴³

מעשה ברי' אליעזר בן הורקנוס שהיו לאביו חורשין הרבה והיו חורשין על גבי המענה ... ישב לו על גבי המענה והיה בוכה. אמר לו אביו: מפני מה אתה בוכה שמא מצטער אתה שאתה חורש על גבי המענה? אמר לו: לאו, אמר לו ולמה אתה בוכה? אמר לו איני בוכה אלא שאני מבקש ללמוד תורה, אמר לו והרי בן שמונה ועשרים שנה אתה ואתה מבקש ללמוד תורה, אלא קח לך אשה והוליד בנים ואתה מוליכן לבית הספר.⁴⁴ עשה שתי שבתות שלא טעם כלום, עד שנגלה עליו אליהו זכור לטוב. אמר לו: בן הורקנוס מפני מה אתה בוכה? אמר לו: מפני שאני מבקש ללמוד תורה. אמר לו: אם אתה מבקש ללמוד תורה, עלה לך לירושלם אצל רבן יוחנן בן זכאי. עמד ועלה לו אל ירושלם אצל רבן יוחנן בן זכאי, ישב לפניו והיה בוכה.⁴⁵ אמר לו: מפני מה אתה בוכה?

³⁷ זה הסיפור של תנורו של עכנאי שהבאנו לעיל בהרחבה וכאן קצרנו מאד ורק בקשנו להעמידו בתוך הסוגיה הכוללת של אונאת דברים. ומסתבר שאולי הים נח מזעפו אבל הארץ לא שקטה, וגם הצלתו של רבן גמליאל הייתה זמנית.

³⁸ רבן גמליאל ר' אליעזר בן הורקנוס היו גיסים. אולי זו אחת הסיבות להיעדרו של רבן גמליאל בסיפור. קטע זה של הגמרא הוא במקור בארמית. הבאנו כאן את התרגום לעברית עפ"י שטיינזלץ.

³⁹ לאורך הסיפור תמהנו היכן רבן גמליאל בכל המחלוקת הזו? הוא רבן גמליאל שידע כשנדרש לעמוד כצוק איתן מול ר' יהושע וחכמים אחרים על מנת להשליט סדר בבית המדרש ובהלכה. ראה שני דפים [במייוחדים](#) שהקדשנו לדמותו והכרעותיו. גם כאן, בסוף הסיפור, אין בידינו תשובה טובה מדוע הוא נעדר מהמחלוקת, אבל הוא ששילם בסוף את המחיר.

⁴⁰ זו השאלה הגדולה כאן: איזו אונאת דברים גרמו חכמים לר' אליעזר? האם זו הדוגמא של אונאת דברים שעורכי התלמוד הבבלי רצו שתיחרט בלב לומדי הסוגיה? ללמדנו, צער הוא צער וכאב הוא כאב, החל מגר שהתגיר, דרך בעלי תשובה, ועד חכם שנדחה ע"י חבריו, אבל איזו ברירה הותיר ר' אליעזר לחכמים? אפשר שגם במצב קיצוני כזה צריכים היו לברור טוב יותר את מילותיהם, אך כיצד יכלו לנהוג אחרת? אין תשובה פשוטה, שהרי לכאורה ר' אליעזר הוא שהתגרה בחכמים, בחוסר נכונותו לקבל את הכרעת הרוב ובמעשי 'הניסים' שעשה עד כדי הפלת כתלי בית המדרש על כל המשמעות הסמלית שבכך, עד שלא הותיר בידם ברירה. אולי בהקשר הרחב שנראה הלהן, סיפור תחילתו של ר' אליעזר, תורתו ויחסיו עם החכמים לאורך זמן, נמצא תשובה.

⁴¹ שהוא מסימני האבלות. היינו, מאיזה רגע נפסקה האנינות ומתחילים הקרובים לנהוג באבילות. ואנו נוהגים היום לעשות את הקריעה בבית ההספד. בין הבית לבית העלמין.

⁴² כבר כפינו (את המיטות) על פי הזקן הוא ר' אליעזר. כך נראה להגיה בנוסח הירושלמי עפ"י מקורות מאוחרים יותר כמו ספר הלכות גדולות סימן כא – הלכות אבל, סידור רש"י סימן תקסג ועוד. ר' אליעזר מורה הלכות אבלות במות רבן גמליאל גיסו שעפ"י סיפור תנורו של עכנאי, הוא שגרם בעקיפין למותו.

⁴³ ראה מקבילות לסיפור תחילתו של ר' אליעזר בן הורקנוס באבות דרבי נתן נוסח א פרק ו, נוסח ב פרק יג, תנחומא בובר פרשת לך לך סימן י (ואולי יש עוד), בהבדלי נוסח מסוימים. התמקדנו בנוסח פרקי דרבי אליעזר עם 'נגיעות קלות' במקבילות. מדרש [פרקי דרבי אליעזר](#), הוא מדרש מאוחר מהתקופה המוסלמית, אבל בשל ייחוסו לר' אליעזר בחרנו בו כטקסט העיקרי.

⁴⁴ האנלוגיה עם רבי עקיבא שהחל אף הוא ללמוד תורה בגיל מאוחר מתבקשת מאד, הגם שהסיפור של שניהם שונה. האם כשבא אח"כ עקיבא ללמוד תורה הבין ר' אליעזר ללבו? האם שוחחו ביניהם על ה'מסלול' הדומה והמאוחר שלהם לכניסה לעולמה של תורה? המשפט האחרון: "קח לך אשה והוליד בנים ואתה מוליכן לבית הספר", מזכיר את אחת הגרסאות על תחילתו של ר' עקיבא שהלך ללמוד תורה בתמיכת אשתו (בדברינו [הנשים הממתנות](#)) ושהיה לומד ביחד עם בנו. ראה אבות דרבי נתן נוסח א פרק ו: "הלך הוא ובנו וישבו אצל מלמדי תינוקות. א"ל רבי למדני תורה אחז רבי עקיבא בראש הלוח ובנו בראש הלוח. כתב לו אלף בית ולמדה. אלף תיו ולמדה". אבל אנחנו עם ר' אליעזר.

⁴⁵ בכיות הרבה בוכה ר' אליעזר בדרכו ללמוד תורה. במעבר כמעט מכל שלב לשלב, בכיות המסמלות את הקושי שבעשיית הצעד הבא, את הצער והכאב. מי שעתידי להיות מגדולי הדור ובא ממשפחה עשירה ומיוחסת לא "ליקק דבש" בתחילת דרכו. שום דבר לא בא לו בקלות.

אמר לו: מפני שאני מבקש ללמוד תורה. אמר לו: בן מי אתה? לא רצה להגיד לו. אמר לו: מימך לא למדת, לא קריית שמע ולא תפילה ולא ברכת המזון? אמר לו: לאו. עמד ולמדו שלושתן. ישב לו והיה בוכה. אמר לו: מפני מה אתה בוכה? אמר לו: מפני שאני מבקש ללמוד תורה. עמד ולמדו תורה, והיה אומר לו ב' הלכות כל ימות השבוע, ובשבת היה חוזר עליהן ומדבקן.⁴⁶

עשה שמונה ימים ולא טעם כלום, עד שעלה ריח פיו לפני רבן יוחנן והעמידו לפניו. ישב לו והיה בוכה, אמר לו: מפני מה אתה בוכה? אמר לו: שהעמדתי לפניך כאדם שהוא מעמיד מלפניו מוכה שחין.⁴⁷ אמר לו: בני, כשם שעלה ריח פוך מלפני, כך יעלה ריח חוקי תורה מפוך לשמים. אמר לו: בן מי אתה? אמר לו: בן הורקנוס. אמר לו: והרי אתה בן גדולי עולם ולא היית מגיד לי! אמר לו: חייך, אתה סועד אצלי.⁴⁸ אמר לו: כבר סעדתי אצל אכסנאי שלי. אמר לו: ומי הוא האכסנאי שלך?⁴⁹ אמר לו: ר' יהושע בן חנניא ורבי יוסי הכהן. שלח ושאל אכסנאי שלו, אמר להם: אצלכם סעד אליעזר היום? אמרו לו לאו, והרי יש שמונה ימים שלא טעם כלום.⁵⁰ ר' יהושע בן חנניא ור' יוסי הכהן הלכו ואמרו לרבן יוחנן בן זכאי: הרי יש לו שמונה ימים שלא טעם כלום.⁵¹ וכיון ששמע ר' יוחנן בן זכאי, עמד וקרע את בגדיו.⁵² א"ל: אי לך ר' אליעזר שהיית מושלך מבינותינו. אבל אני אומר לך: כשם שעלה ריח פוך לפני, כך תהא משנת פוך יוצאה מסוף העולם ועד סופו. קורא אני עליך: "ושם האחד אליעזר" (שמות יח ד).⁵³

אמרו בניו של הורקנוס לאביהם: עלה לך לירושלים ונדה את בנך אליעזר מנכסידך, ועלה לו לירושלים לנדונו.⁵⁴ ונמצא שם יום טוב לרבן יוחנן בן זכאי, והיו כל גדולי המדינה סועדים אצלו.⁵⁵ אמרו: הרי אביו של ר' אליעזר בא. אמר (רבי יוחנן בן זכאי) להם: עשו לו מקום והושיבו אותו אצלן.⁵⁶ נתן עיניו ב' אליעזר, אמר לו: אמור לנו דבר אחד מן התורה. אמר לו: אמשול לך משל, למה הדבר דומה? לבור הזה שאינו יכול להוציא מים יותר ממה שהוא מכניס. כך איני יכול לומר דברי תורה יותר ממה שקבלתי ממך. אמר לו: אמשול לך משל, למה את דומה? למעיין שהוא נובע ומוציא מים ויש בכוחו להוציא יתר ממה שאינו נכנס לתוכו. כך אתה יכול לומר דברי תורה יתר ממה שקבל משה מסיני.⁵⁷ אמר לו: שמא ממני אתה מתבייש? הרי אני עומד והולך לי. עמד לו רבן

⁴⁶ אולי זה רמז ראשון לשיטתו בלימוד של ר' אליעזר בן הורקנוס: שינון וחיבור הלכות זו לזו. "בור סוד", "הר סיני". ראה חשיבות שינון הלימוד וסדר לימוד המשנה ע"י משה בגמרא עירובין נד ע"ב, מקור המובא גם בהקדמת פירוש הרמב"ם למשנה.

⁴⁷ לפי שעלה ריח רע מפיו ור' יוחנן לא יכול היה להסתיר את סלידתו מריח זה.

⁴⁸ משפט זה נראה לכאורה שלא לשבחו של רבן יוחנן בן זכאי, אלא אם נקרא את חמישה המשפטים האחרונים כחטיבה אחת.

⁴⁹ חבריך לאכסניה, לא בעל האכסניה. שהיו התלמידים לנים באכסניות שונות ומסתדרים בכוחות עצמם.

⁵⁰ אז הם ידעו שר' אליעזר אין לו מה לאכול. מדוע לא חשבו על זה קודם? מדוע לא באו לספר לר' יוחנן רבם? האם לא כבר כאן 'התרחקו' עמיתו לעתיד של ר' אליעזר ממנו? האם אפשר לראות בריח הרע שיצא מפיו סמל וסימן לעתיד?

⁵¹ עד כאן פרק א בפרקי דרבי אליעזר. את הקטע הבא לקחנו מהמקבילה באבות דרבי נתן נוסח ב פרק יג שמשלימה את הסיפור.

⁵² למה קורע רבי יוחנן את בגדיו? הפעם היחידה הנוספת שמצאנו את ר' יוחנן בן זכאי קורע את בגדיו היא בשעת חורבן הבית (לאחר שהוא עצמו הצליח להימלט מהעיר כמסופר בגיטין נו ע"א). ראה אבות דרבי נתן נוסח א פרק ד: "כיון ששמע רבן יוחנן בן זכאי שהחריב את ירושלים ושרף את בית המקדש באש קרע בגדיו. וקרעו תלמידיו את בגדיהם והיו בוכין וצועקים וסופדין". קריעת בגדים מקובלת על בשורה או שמועה רעה (במרגלים: במדבר יד ו, אחאב: מלכים א כא ז, מלך ישראל: מלכים ב ה ז, מסכת מועד קטן כז א ועוד), אבל דא עקא, מה שמועה רעה כאן? האם צפה ר' יוחנן בן זכאי למרחוק וראה בעיני רוחו את גורלו של ר' אליעזר ואת יחס חבריו אליו, הם התלמידים שראו את רבם כשקרע על חורבן בית המקדש ולא רואים כעת את ר' אלעזר שלא אכל שמונה ימים? כך או כך, קריעת הבגדים תחזור גם בהמשך, במערכה החמישית.

⁵³ שני דברים בולטים כאן. האחד, הביטוי "היית מושלך בינותינו", ואולי לא רק בתחילת דרכו של ר' אליעזר. והשני: "ושם האחד אליעזר" – הלוקח מאליעזר בנו של משה ומסמל את הקשר של ר' אליעזר עם משה רבנו, מוטיב שהזכרנו כבר בהערה 31 לעיל ונראה עוד בהמשך.

⁵⁴ אנחנו ממשיכים בפרק השני מפרקי דרבי אלעזר. נקצר ונדלג על קטעים לפי הצורך. ומה יש כאן? נידי או ניסיון לנידוי מהמשפחה. כך בתחילת דרכו של ר' אליעזר לעולם התורה. מחיר הכניסה לעולם התורה הוא נידי.

⁵⁵ מעבר ל"ימים הטובים" (המועדים) הקבועים בלוח השנה, לא נמנעו חכם לעשות "יום טוב" ובארמית "ומא טבא" לרגל אירוע משמח כגון מי שהתרפא מחוליו (ברכות מו ע"א), בהשלמת לימוד מסכת (שבת קיט ע"א), יום הולדת 60 (מועד קטן כח ע"א) ועוד. ראה דברינו **ביום טובה היה בטוב** במגילת קהלת. ראה גם המדרשים על חכמים שמכבדים עשירים שמן הסתם גם תמכו בחכמים. ראה דברינו **כי ירחיב** בפרשת ראה.

⁵⁶ נראה להגיה "אצלי", או אצל העשירים האחרים.

⁵⁷ לא רק יותר ממני בכוחך לדרוש, אומר לו ריב"ז, אלא גם יותר ממשא. אתה מעיין המתגבר, או בלשון הנוסח באבות דרבי נתן ב יג: "באר שהיא מזלת ומוציאה מים מאיליה". ובאבות דרבי נתן נוסח א פרק ו: "ודרש בדברים שלא שמעתן אוזן מעולם". אולי גם לא אוזנו של משה. ר' יוחנן בן זכאי מזהה את הכח היוצר של ר' אליעזר, אבל זה לא קיבל על עצמו להיות מעיין נובע ולהתעלות מעל למשה ומעל רבו. ראה מסכת אבות פרק ב משנה ח: "חמישה תלמידים היו לרבן יוחנן בן זכאי ואלו הן: רבי אליעזר בן הורקנוס ורבי יהושע בן חנניא ורבי יוסי הכהן ורבי שמעון בן נתנאל ורבי אלעזר בן ערך. הוא היה מונה שבחן: רבי אליעזר בן הורקנוס בור סיד שאינו מאבד טיפה ... ורבי אלעזר בן ערך מעין המתגבר". אי שם במרוצת שנותיו ותלמודו בבית המדרש בחר רבי אליעזר בדרך בור הסיד ויותר על המעיין המתגבר והבאר המזלת. כמשה בסיני וקרבותיו בבית המדרש, לא יותר מהם. ולהלן נראה שתכונה

יוחנן בן זכאי והלך לו לחוץ. והיה ר' אליעזר יושב ודורש ופניו מאירות כאור החמה וקרנותיו יוצאות כקרנות משה רבינו. ואין אדם יודע אם יום ואם לילה.⁵⁸ בא (רבי יוחנן בן זכאי) מאחוריו ונשק לו על ראשו, אמר לו: אשריכם אברהם יצחק ויעקב מי יצא מחלצים.⁵⁹

אמר הורקנוס אביו: למי אמר (רבי יוחנן בן זכאי) כך? אמרו לו: לאליעזר בנך.⁶⁰ אמר להם: וכן היה צריך לומר? אשריכם אברהם יצחק ויעקב מי יצא מחלצים? אלא: אשרי אני מי יצא מחלצים. היה רבי אליעזר יושב ודורש ואביו עומד על רגליו, כיון שראה שאביו עומד על רגל נבהל, אמר לו: אבא, שב לך שאיני יכול לומר דברי תורה ואת עומד על רגליך. אמר לו: בני, לא על כן באתי אלא לנדודתך מנכסי. ועכשיו שבאתי וראיתי השבח הזה הרי אחיך מנודים מהם והם נתונים לך במתנה.⁶¹ אמר לו: והרי איני שוה כאחד מהם. אילו קרקעות בקשתי מלפני הקב"ה היה לפניו ליתן לי, שנאמר: "לה' הארץ ומלואה". ואילו כסף בקשתי היה לפניו ליתן לי, שנאמר: "לי הכסף ולי הזהב". אמר: לא בקשתי מהקב"ה אלא שאזכה לתורה בלבד, שנאמר: "על כן פקודי כל וְשִׁרְתִּי כָּל אֲרֶחַ שְׁקָר שְׁנֵאתִי" (תהלים קיט קכח).⁶²

פרק רביעי: תורתו ודרכו בהלכה⁶³

ספרי זוטא במדבר פרק ט פסוק ב – אי אתה יכול לכפור בי

"וַיַּעֲשׂוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַפֶּסַח בְּמוֹעֲדוֹ: (במדבר ט ב) - יכול אין לי שהוא דוחה את השבת אלא בשחיטתו?...⁶⁴ שהיה ר' יהושע אומר: הבאתו מחוץ לתחום אינה דוחה את השבת. ר' אליעזר אומר: דוחה היא מקל וחומר: אם התרת שחיטה שהיא משום מלאכה, לא נתיר הבאה שהיא משום שבות? אמר לו ר' יהושע: הרי שחיטה שהיא במקראי קודש בגבולין, תוכיח. שהתיר בה משום מלאכה ואסר בה משום שבות. אמר לו ר' אליעזר: מה זה יהושע? אין דנין רשות מחובה ולא חובה מרשות, אלא רשות מרשות לגזרה שוה וחובה מחובה לגזרה שוה.⁶⁵ נסתלק ר' יהושע. וקפץ ר' עקיבא אמר לו: הרי מי שהוזהר הזאה ראשונה ואירע יום שביעי שלו ביום שבת בערב

לכאורה צנועה זו היא אולי זו שהייתה בעוכריו, כאשר חבריו מנסים להכניס את המעיין הנובע אל תוככי בית המדרש והוא מתנגד. ולא עוד, אלא שהוא מטיט את אמת המים לאחור. האם צפה כאן ר' יוחנן בן זכאי למרחוק? האם חזה את אשר יקרה בבית המדרש של גדולי תלמידיו כאשר הוא כבר לא יהיה שם?

⁵⁸ ראה נוסח המקבילה לקטע זה באבות דרבי נתן ב יג: "והיה ר' אליעזר יושב ודורש דברים יותר ממה שנאמר למשה בסיני ופניו מאירות כאור החמה וקרנותיו יוצאות כקרנותיו של משה ואין אדם יודע אם יום הוא ואם לילה. רבי יהושע ור' שמעון בן נתנאל הלכו ואמרו לרבי: בוא וראה, רבי אליעזר יושב ודורש דברים יותר ממה שנאמר למשה בסיני ופניו מאירות כאור החמה וקרנותיו יוצאות כקרנותיו של משה ואין אדם יודע אם יום הוא ואם לילה". ובאבות דרבי נתן נוסח א פרק ו: "ודרש בדברים שלא שמעתן אוזן מעולם". קטע זה מדגיש שאכן דרש ר' אליעזר "יותר ממה שקבל משה או נאמר למשה בסיני". ומי הרגיש בכך? תלמידי רבי יוחנן בן זכאי שיוצאים לבשר לו שדבריו התקיימו. חכמי בית המדרש יודעים לזהות מתי החכם אומר "יותר ממה"; הוא עצמו אולי לא הבחין בכך או הבחין ונבעת ונסוג מדרך זו בהמשך דרכו בתורה כפי שהערנו בהערה הקודמת.

⁵⁹ ברכה זו המקשרת את לימוד התורה עם האבות ייחודית לרבי יוחנן בן זכאי שמברך בה גם את ר' אלעזר בן ערך בעת שעסקו במעשה מרכבה (חגיגה יד ע"ב).

⁶⁰ הורקנוס לא מזהה שהדרשן העומד ודורש שם הוא אליעזר בנו! ולהלן נראה שגם אליעזר לא זיהה בהתחלה שהאיש הנכבד שהצטרף לחבורת הסועדים ופינו לו מקום, הוא הורקנוס אביו. מה פשר הדבר?

⁶¹ הנה מוטיב הנידוי ממש בתחילת דרכו של ר' אליעזר. תחילה כנגדו ואח"כ לטובתו, והוא דוחה 'טובה' זו.

⁶² הקטע האחרון נוגע ליחס ר' אליעזר עם אביו, אחיו ומשפחתו שהוא פחות מעניינינו ורק נותר לתהות אם מכאן ואילך חי ר' אליעזר ברווחה ונטל לפחות את חלקו בנכסי אביו, כפי שעולה מהמקור שהבאנו בסוף הדף, או שמא באמת דחה את ירושתו מכל וכל והמשיך בחיי תורה של צניעות והסתפקות במועט. ראה פרשני המקרא על פסוק זה בתהלים, בפרט רש"י ואלשיך שמדגישים את הדבקות במצוות התורה ואת הדחיה של תענוגות העולם הזה. מכאן נעבור למערכה הרביעית בה ננסה לתהות על שיטתו של ר' אליעזר בלימוד התורה ובהלכה, שאולי היא המפתח לכל המחזה. וכבר רמזנו לעיל לכך באי רצונו להיות מעיין התגבר ולומר רק תורה שקיבל מרבותיו בשרשרת המסירה עד משה רבנו ועד בכלל.

⁶³ נבחן מספר דוגמאות של מחלוקת ר' אליעזר וחכמים. הנחת היסוד שלנו היא שדרכו המיוחדת בהלכה היא שהביאה ל"פיוץ" במחלוקת תנורו של עכנאי, שלא הייתה אלא הקש ששבר את גב הגמל. נוכחותו של ר' אליעזר בהלכה היא גדולה ורחבה ולפיכך לא בטוח שהבחירה להלן, שהיא על אחריותו, אכן משקפת את דרכו המיוחדת ויכולה לתת מענה להתפרצות בתנורו של עכנאי.

⁶⁴ הדיון כאן הוא מה גבולות ההיתר של קרבן פסח שדוחה את השבת (נושא אותו הזכרנו בדברינו בני בתירא בפסח). ר' יהושע ואחריה רבי עקיבא מצמצמים את גבולות ההיתר ומגבילים אותו, כפי שמסכם שם ר' עקיבא: "כלל אמר ר' עקיבא: כל מלאכה שאפשר לה ליעשות מערב שבת אינה דוחה את השבת, ושאי אפשר לה ליעשות מערב שבת דוחה את השבת". ראה הדיון הרחב בנושא מכשירי מצוה בגמרא שבת דפים קל-קלא, שיטת ר' אליעזר שמיקל מאד, היא: "לולב וכל מכשיריו דוחין את השבת ... סוכה וכל מכשיריה דוחין את השבת ... מצה וכל מכשיריה דוחין את השבת ... שופר וכל מכשיריו דוחין את השבת" - הכל דברי רבי אליעזר.

⁶⁵ ששחיטת בהמה לצורך אכילה ביום טוב היא רשות, אבל קרבן פסח הוא חובה (אחת מתוך שתי מצוות עשה שאי קיומן הוא עונש כרת. המצווה השנייה היא מילה.

פסח, אומר אתה לו שיזה בשביל שיאכל את הפסח! אמר לו ר' אליעזר: הוא עיקר דיני, אם התרתה שחיטה שהיא משום מלאכה, לא נתיר הזאה שהיא משום שבות! אמר לו ר"ע: אתה כופר בי ואני כופר בך. אם אסרת הזאה שהיא משום שבות, לא נאסור שחיטה שהיא משום מלאכה? אמר לו ר' אליעזר: עקיבא, אין אתה יכול לכפור בי לעולם, מפני שאמרה תורה "במועדו" - במועדו דוחה את השבת, "במועדו" דוחה את הטומאה. אמר לו רבי עקיבא: הבא לי "מועד" לאלו כמועד לשחיטה...⁶⁶

מסכת שבת דף קל עמוד ב – שמותי הוא

פעם אחת שכחו ולא הביאו איזמל מערב שבת, והביאוהו בשבת, והיה הדבר קשה לחכמים: היאך מניחין דברי חכמים ועושין כרבי אליעזר? חדא - דרבי אליעזר שמותי הוא, ועוד - יחיד ורבים הלכה כרבים.⁶⁷

מסכת יבמות פרק א משנה ד – חיים בצוותא בית שמאי ובית הלל

בית שמאי מתירין הצרות לאחים ובית הלל אוסרים. חלצו, בית שמאי פוסלין מן הכהונה ובית הלל מכשירים. נתיבמו, בית שמאי מכשירים ובית הלל פוסלין. אף על פי שאלו אוסרין ואלו מתירין, אלו פוסלין ואלו מכשירין, לא נמנעו בית שמאי מלישא נשים מבית הלל ולא בית הלל מבית שמאי. כל הטהרות והטומאות שהיו אלו מטהרין ואלו מטמאין, לא נמנעו עושין טהרות אלו על גבי אלו.⁶⁸

תלמוד ירושלמי מסכת שבת פרק א הלכה ד – מי הגדיש את הסאה

מתניתין: אילו מהלכות שאמרו בעלית חנניה בן חזקיה בן גרון כשעלו לבקרו וכו'.⁶⁹ אותו היום היה קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל. רבי ליעזר אומר: בו ביום גדשו את הסאה.⁷⁰ רבי יהושע אומר: בו ביום מחקו אותה.⁷¹ אמר לו ר' ליעזר: אילו היתה חסירה ומילאוה – ?אות.⁷² לחבית שהיא מליאה אגוזין, כל מה שאתה

⁶⁶ הרי לנו דיון ערני בבית המדרש בו מתנצחים החכמים בלהט, עד שבשלב מסוים בדיון "נסתלק ר' יהושע", היינו נסתתמו טענותיו. בא ר' עקיבא וממשיך את הדיון בכל עוז להוכיח כנגד שיטת ר' אליעזר ולא ברור אם אכן הצליחו לשכנע זה את זה. לא ניכנס כאן לפרטי הדיון ההלכתי ששוקל את גזירות חכמים ("שבות") מול איסורי תורה (שחיטה בשבת) בה דווקא ר' אליעזר מרחיב את תחומי ההיתר ואילו ר' יהושע ור' עקיבא מצמצמים מה שחשוב לעניינינו הוא הדוגמא לדיון סוער אך ענייני, בלי מעשים קיצוניים. כתלי בית המדרש שמעו ולא שמטו. ראה גם כדוגמא נוספת הדיון על מעמדה של קטנה שנישאה בגמרא יבמות קח ע"א, שם יש הכרעה פשוטה כר' אליעזר: "אמר רבי: נראין דברי רבי אליעזר מדברי רבי יהושע, שרבי אליעזר הוזהר מדותיו בקטנה, ורבי יהושע חלק". אז מה אירע בתנורו של עכנאי? האם זה שעשו חכמים מעשה בידיים ושרפו את טהרותיו של ר' אליעזר בפניו? למה הוצרכו לעשות כך? למה לא נשאר הנושא כשיג ושיח ענייני בבית המדרש?

⁶⁷ מדובר כאן בבית מילה ובדיון של מכשירי מצווה, היינו לא רק פעולת הברית עצמה, אלא כל מה שצריך על מנת לקיימה, אפילו להבעיר אש בשבת על מנת לחדד את הסכין שר' אליעזר מתיר בשבת (עירובין קב קג). עניין זה שר' אליעזר בן הורקנוס היה מבית שמאי (שמות) נזכר בעוד מקום אחד בתלמוד הבבלי, במסכת נדה שנראה להלן. כמו כן, במספר מקומות בתלמוד הירושלמי, כגון במסכת סוכה פרק ב הלכה ח (תרומות ה ב), שם נאמר בניחותא שר' אליעזר הוא "שמותי" ומצטרף לתלמידי בית שמאי שמודים שההלכה במקרה הספציפי שם היא כבית הלל (בדיון תרומה טמאה שנפלה תוך תרומה טהורה). כאן, שנהגו כר' אליעזר וטלטלו את איזמל המילה בשבת, קשה לחכמים איך זה נהגו כר' אליעזר, מה גם שהוא יחיד כנגד רבים, אך לא נראה שעצם היות של ר' אליעזר "שמותי" זעזעה את אמות הספים. אלא אם נאמר שמדובר לאחר שהוכרעה הלכה כבית הלל (עירובין יג ע"ב, שם לב ששם מוגבלת מחלוקתם לשלוש שנים), ור' אליעזר שחבריו מבית הלל (תלמידי ר' יחנן בן זכאי) ראו בו חלק מהם והתחשבו בדעתו, מגלים לפתע שהוא לא קיבל את ההכרעה כזכר שם בגמרא עירובין: "אלו ואלו דברי אלהים חיים הן, והלכה כבית הלל", והוא ממשיך "לחתור" תחת הלכת בית הלל ההולכת ומתגבשת. אי אפשר גם שלא להרגיש בצליל המילה "שמותי" את המילה שמתא היינו נידוי. ראה הביטוי "שמותי משמטינן" או "שמותי לא משמטינן" בדיונים מתי גזרים נידוי. והרי יכלו חכמים לומר בפשטות: דרבי אליעזר מבית שמאי הוא.

⁶⁸ ראה דיון על משנה זו בגמרא יבמות דף יג שמרככת מעט את "לא נמנעו" ואומרת שהודיעו זה לזה וידעו להיזהר ("עשו" או "לא עשו"), או שמבחינה בין ודאי לספק. אבל פשט המשנה הוא ברור: למרות המחלוקת המרובות בין בית שמאי לבית הלל, כולל הבחנות בהלכה למעשה מתי לדעתו של צד מסוים דבר מסוים אסור (כולל דיני עריות), טמא, או פסול, לא נמנעו שני הצדדים מקשרים חברתיים, כולל קשרי נישואין שבהם בד"כ קבלה הכלה את מנהגי בית בעלה. השאלה המתבקשת היא איפוא: אם בית שמאי ובית הלל יכלו לחיות ביחד כאשר "אלו מטהרין ואלו מטמאין, אלו אוסרין ואלו מתירין", מדוע לא כך עם ר' אליעזר? גם אם נאמר שהוא שמותי, מדוע לא ינהגו בו כפי שנהגו עם שאר תלמידי בית שמאי? האם השתנתה השעה וראו צורך להכריע? האם זו משנה קדומה לפני התרחבות המחלוקת ולפני הכרעה כנ"ל בגמרא עירובין?

⁶⁹ מסכת שבת פרק א משנה ד: "ואלו מן ההלכות שאמרו בעליית חנניה בן חזקיה בן גוריון כשעלו לבקרו נמנו ורבו בית שמאי על בית הלל וי"ח דברים גזרו בו ביום".

⁷⁰ היינו הוסיפו והרבנו. להגדיש את הסאה הוא בעצם דבר חיובי, בפרט במכירה שבה המוכר "מגדיש את הסאה", היינו מוסיף עוד קצת למשקל או ממרח את פי השק באופן שנשארת "גבעה קטנה" מלמעלה. ראה מסכת מנחות פרק ט משנה ה: "כל המדות שהיו במקדש היו נגדשות". ראה גם כל השיטות למריחה במקח וממכר בגמרא בבא בתרא דפים פח-פט (בדברינו איפה ואיפה – על מדות ומשקלות בפרשת כי תצא). ראה גם לשון ילקוט שמעוני תורה פרשת שלח רמז תשמב: "א"ר חמא בר חנינא: זו מדת הטוב שהיא גדושה". וכך גם דברי ר' אליעזר כאן. אז מנין נלקח הביטוי בימינו "הגדיש את הסאה" במשמעות שלילית? אולי מתשובת ר' יהושע לר' אליעזר להלן, שהגודש בסוף נמחק.

⁷¹ למחוק הוא ליישר את הסאה (את שפת הכלי) שתהיה בדיוק כמידתה, לא "גבעה" למעלה ולא "בקעה" למטה.

⁷² כך נאה ויאה לעשות.

נותן לתוכה שומשמן היא מחזקת.⁷³ אמר לו ר' יהושע: אילו היתה מליאה וחיסרוה – גאות? לחבית שהייתה מליאה שמן, כל מה שאתה נותן לתוכה מים היא מפזרת את השמן.⁷⁴ תנא רבי יהושע אונג'יא: תלמידי בית שמאי עמדו להן מלמטה והיו הורגין בתלמידי בית הלל. תני: ששה מהן עלו והשאר עמדו עליהן בחרבות וברמחים.⁷⁵

בראשית רבה ע ה פרשת ויצא – היחס לעקילס הגר

"ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש" (בראשית כח כ) - עקילס הגר נכנס אצל ר' אליעזר, אמר לו: הרי כל שבחו של גר שנאמר: "ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה" (דברים י ח);⁷⁶ אמר לו: וכי קלה היא בעיניך דבר שנתחבט עליו אותו זקן? שנאמר: "ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש" (בראשית כח כ), ובא זה והושיטו לו בקנה?⁷⁷ נכנס אצל רבי יהושע התחיל מפיסו בדברים: לחם, זו תורה דכתיב: "לכו לחמו בלחמי" (משלי ט ה); שמלה, זו טלית - זכה אדם לתורה זכה לטלית. ולא עוד אלא שהן משיאין את בנותיהם לכהונה והיו בניהם כהנים גדולים ומעלים עולות על גבי המזבח ... אמרו: אילולי אריכות פנים שהאריך ר' יהושע עם עקילס היה חוזר לסורו, וקרא עליו: "טוב ארך אפים מגבור" (משלי טז לב).⁷⁸

מסכת בבא קמא דף פג ב - פד א - "עין תחת עין" ממש

... "עין תחת עין" (שמות כא כד) - ממון תניא: רבי אליעזר אומר: עין תחת עין - ממש. ממש סלקא דעתך? רבי אליעזר לית ליה ככל הני תנאי?⁷⁹

⁷³ בין האגוזים יש תמיד מקום לגרעיני שומשום. יש להוסיף שומשומין (סייגים) כדי למלא את החורים בין באגוזים (המצוות מהתורה). ובימינו משתמשים במשל זה 'מאמנים' ומרצים על ניהול נבון של זמן ומשימות, ע"י תצוגה של צנצנת שלתוכה יש להכניס כסדר הזה: אבנים גדולות, בינוניות, קטנות וחול. ראה למשל [מצגת זו](#).

⁷⁴ בית הלל טוענים לעומת בית שמאי שתוספת סייגים וחומרות היא כמו להוסיף מים לחבית מלאה שמן, שהמים דוחקים את השמן (שצף על גבי המים) ושכר תוספת המים יוצא בהפסד השמן. ראה לשון תוספתא שבת א יז: "ר' אליעזר אומר: בו ביום גדשו סאה. ר' יהושע אומר: בו ביום מחקו סאה. שכל זמן שהמדה מלאה ואדם נותן לתוכה, לסוף מוציאה ממה שבתוכה". ראה עוד המשל הדומה בשיר השירים רבה א ב, על דברי תורה וליצנות: "מה השמן הזה כוס מלא אינו מזרזף כשאר כל המשקים, כך דברי תורה אין מזרזפים בדברי ליצנות. מה השמן הזה כוס מלא שמן בידך ונפל לתוכו טיפה של מים ויצאת כנגדה טיפה של שמן, כך אם נכנס דבר של תורה ללב יצא כנגדו דבר של ליצנות, נכנס ללב דבר של ליצנות יצא כנגדו דבר של תורה".

⁷⁵ עד כדי שפיכות דמים הגיעו בגזירות "ח דבר שכולן באו מן הסתם מכוונה טובה של עשיית סייג לתורה. (ראה דברינו [עשו סייג לתורה](#) בדפים המיוחדים). לא המים גברו על השמן ולא השמן על המים, אלא דם תלמידי בית הלל הוא שנספך. הדימוי לעגל, אפשר שהוא דימוי כללי של יום קשה לישראל ואפשר שהוא תזכורת להרג האחים שהיה גם שם, כדברי משה הקשים שם ללוויים: "שימו איש חרבו על ירכו עברו ושוער לשער במחנה והרגו איש את אחיו ואיש את רעהו ואיש את קרבו" (שמות לב כז). שם על שעברו על דברי תורה, וכאן על עשיית סייג לתורה שסופה שפיכות דמים. האם זה ר' אליעזר ה"שמותי" הוא שהגדיש את הסאה וגרם להרג תלמידי בית הלל?

⁷⁶ עקילס הוא אונקלוס הגר (שהיה ממשפחת המלוכה ברומא, לפי האגדה) שביקש להצטרף לעם ישראל ודודו הקיסר שולח שלוחים אחריו להחזירו לרומא כמסופר בגמרא עבודה זרה יז ע"א. מי שבא ממשפחה עשירה ברומא לא מבין מה הגדולה של לחם ושמלה שהתורה מצווה לגר ומגישה לו כלאחר יד.

⁷⁷ ר' אליעזר נוזף בעקילס: מה פשר הזלזול הזה בדברים יסודיים כלחם ובגד, דבר שיעקב אבינו ("אותו זקן") מבקש עליו בנדר שעשה כשיצא מארץ כנען לחרון בתחילת פרשת ויצא. ראה דברינו [ועל הפרנסה לא השיבו](#) בפרשת ויצא. לכאורה, ר' אליעזר מייצג כאן את הפשטות וההסתפקות במועט (מהלית ברירה) של היישוב היהודי בארץ, מול הכובש הרומי העשיר (עקילס/אונקלוס בא עפי" מסורת חז"ל מבית רומי מיוחס ועשיר המקורב לקיסר, ראה כבודה זרה יז ע"א). הוא שוויתר על מנעמי חיי עושר של משפחתו וגלה בחוסר כל לירושלים ללמוד תורה. אבל נראה שאין הדברים רק עניין של הצטנעות ופשטות.

⁷⁸ הוא עקילס הגר הוא אונקלוס שתרגם את התורה לארמית ונפתחה בפי המוני העם שלא ידעו עברית. הוא ר' אליעזר שגם התנגד ללימוד תורה לנשים (מסכת סוטה פרק ג משנה ד). וסופו שסמך ידו וחתם על תרגום אונקלוס ביחד עם ר' יהושע (מגילה ג ע"א). סיפור זה מזכיר את הסיפור על הגר ששמאי דחה והלל קיבל, בגמרא שבת לא א: "שוב מעשה בנכרי אחד שבא לפני שמאי, אמר לו: גיירני על מנת שתלמדני כל התורה כולה כשאני עומד על רגל אחת. דחפו באמת הבנין שבידו. בא לפני הלל, גייריה. אמר לו: דעלך סני לחברך לא תעביד - זו היא כל התורה כולה, ואיך - עין תחת עין בפרשת משפטים, שם הסתמכנו על מחקריה של פרופ' ורד ר' יהושע את הלל. האם לא הכיר ר' אליעזר את סיפור הגר של שמאי והלל? האם הוא רוצה להראות כאן שלדעתו שמאי צדק ולא הלל? ההתנגדות לחידושים ופתיחות בתוך בית המדרש של ר' אליעזר משתלבת עם ההתנגדות לפתיחות לעולם החיצוני ולהרחבת מעגל העוסקים בתורה והמתבשמים מניחוחה.

⁷⁹ כנגד כל החכמים שמוציאים את פסוקי התורה של "עין תחת עין" בדרשות מדרשות שונות - פסוקים החוזרים בתורה שלוש פעמים (שמות כא, ויקרא כד, דברים יט) ואומרים בלשון מפורשת: "כַּאֲשֶׁר יִתֵּן מִיָּדְךָ בְּיָדְךָ כִּי יִתֵּן בּוֹ" ופסוקים "ממון" ולא "עין ממש" - כגד כולם עומד ר' אליעזר ואומר: עין, יד, רגל - ממש! עד שבדורות האמוראים שכתבו את התלמוד תמהו ושאלו: הכיצד זה ר' אליעזר חולק על כל התנאים האחרים?! ראה דברינו [עין תחת עין](#) בפרשת משפטים, שם הסתמכנו על מחקריה של פרופ' ורד נעם, שר' אליעזר היה אולי יותר משמותי ונטה בהלכות מסוימות לכתות הקיצוניות והמחמירות של מדבר יהודה. ראה המאמר שלה [בין פולמוס למחלוקת - מדוע נודה ר' אליעזר?](#) בו היא מוצאת מספר אנלוגיות בין דעותיו של ר' אליעזר בן הורקנוס ובין 'הלכות קומראניות' של כתות מדבר יהודה. היא מביאה מספר דוגמאות שכדבריה: "מקורן במשנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס ממשך דרכם של בית שמאי. חכם יוצא דופן זה דבק בהלכה הקדומה ובפשט המקראות, ועל פי מסורות האגדה שנקשרו בו, נאבק כל ימיו עם ממסד החכמים והלכותיו עד שהגיעו הדברים לכדי נידויו". בין הדוגמאות שהיא מביאה שם: הכשר משקין לטומאה, (האם גם מיץ הפרי עצמו מכשיר שזו חומרה גדולה), דין קנאה בסוטה (שלשיתט ר' אליעזר מספיק עד אחד כולל הבעל עצמו) ועוד.

מסכת עבודה זרה דף טז עמוד ב – נתפס למינות?

תנו רבנן: כשנתפס ר' אליעזר למינות, העלהו לגרדום לידון. אמר לו אותו הגמון: זקן שכמותך יעסוק בדברים בטלים הללו? אמר לו: נאמן עלי הדין. כסבור אותו הגמון: עליו הוא אומר, והוא לא אמר אלא כנגד אביו שבשמים. אמר לו: הואיל והאמנתי עליך, דימוס, פטור אתה. כשבא לביתו נכנסו תלמידיו אצלו לנחמו, ולא קיבל עליו תנחומין. אמר לו ר"ע: רבי, תרשיני לומר דבר אחד ממה שלימדתני? אמר לו: אמור. אמר לו: רבי, שמא מינות בא לידך.⁸⁰

מסכת סוכה דף כז עמוד ב – מעולם לא אמר דבר שלא שמע מרבתי⁸¹

תנו רבנן: מעשה ברבי אליעזר ששבת בגליל העליון בסוכתו של יוחנן ברבי אלעאי בקיסרי... והגיע חמה לסוכה. אמר לו: מהו שאפרוש עליה סדין? אמר לו: אין לך כל שבט ושבת מישראל שלא העמיד ממנו שופט. הגיע חמה לחצי הסוכה, אמר לו: מהו שאפרוש עליה סדין? - אמר לו: אין לך כל שבט ושבת מישראל שלא יצאו ממנו נביאים, שבט יהודה ובנימין העמידו מלכים על פי נביאים. הגיע חמה למרגלותיו של רבי אליעזר, נטל יוחנן סדין ופירש עליה. הפשיל רבי אליעזר טליתו לאחוריו ויצא. לא מפני שהפליגו בדברים, אלא מפני שלא אמר דבר שלא שמע מפי רבו לעולם.⁸²

תלמוד ירושלמי מסכת שבת פרק א הלכה ב – שרשרת המסורת

רבי חזקיה ר' ירמיה ר' חייא בשם רבי יוחנן: אם יכול את לשלשל את השמועה עד משה שלשלה. ואם לאו תפוש או ראשון ראשון או אחרון אחרון. מה טעמא? "והודעתם לבניך ולבני בניך. יום אשר עמדת" - עד יום אשר עמדת - "לפני ה' אלהיך בחורב".⁸³

במדבר רבה יט ז, פרשת חוקת – בנו של משה

ר' אחא בשם ר' חנינא אמר: בשעה שעלה משה למרום שמע קולו של הקב"ה שיושב ועוסק בפרשת פרה אדומה ואומר הלכה בשם אומרה: "ר' אליעזר אומר: עגלה בת שנתה ופרה בת שתים וכו'". אמר לפניו: ריבון

והיא מסיימת בדין של עין תחת עין שר' אליעזר אומר: ממש! ובסכוליון על מגילת תענית כתוב שארבעה בתמוז הוא יום שאין להספיד ולהתענות בו כי ביום זה נצחו חכמים את ההלכה הבייתוסית של עין תחת עין ממש: "שהיו ביותוסין אומרים: עין תחת עין שן תחת שן, הפיל אדם שן חברו יפיל את שנו. סמא עין חברו יסמא את עינו - יהו שווים כאחד". הרי נראה שר' אליעזר הולך צעד גדול מעבר לבית שמאי לכיוון הצדוקים והבייתוסים. ראה גם מאמר אחר שלה בית שמאי וההלכה הכיתתית.

⁸⁰ ור' אליעזר אכן מודה לרבי עקיבא ששמע פעם דרשה מפי "יעקב איש כפר סכניא" (מתלמידי ישו?) שהציע שמאתנן זונה שהתורה סתלה מלהביא להקדש יעשו בית כיסא לכהן גדול, וחיקק הצעתו בדרשת על הפסוק במיכה א ז: "כי מאתנן זונה קבצה ועד אתנן זונה ישב" - "ממקום הטינופת באו, למקום הטינופת ילכו", ור' אליעזר מודה שנהנה מדרש זה (אולי חשב גם שזה באמת רעיון טוב). כיוון אפשרי אחר, קיצוני יותר, הוא נושא היתפסותו של ר' אליעזר לשיח עם המינים (נוצרים) שגם איתם היו לחכמי ישראל מחלוקות קשות. כיוון זה דורש הרחבה.

⁸¹ אחרי הקשר עם בית שמאי, עם הבייתוסים וכתות מדבר יהודה וגם אולי עם המינים, אנו נציע אפשרות נוספת להסבר המחלוקת הקשה בין הזרם המרכזי של חכמי דור יבנה וממשיכיהם ובין ר' אליעזר בן הורקנוס.

⁸² ובהמשך הסוגיה שם, כח ע"א: "תנו רבנן: מעשה ברבי אליעזר ששבת בגליל העליון, ושאלוהו שלושים הלכות בהלכות סוכה, שתיים עשרה אמר להם שמעתי, שמונה עשר אמר להם, לא שמעתי... אמרו לו: כל דבריך אינן אלא מפי השמועה? - אמר להם: הזקנתוני לומר דבר שלא שמעתי מפי רבותי. מימי לא קדמני אדם בבית המדרש. ולא ישנתי בבית המדרש לא שינת קבע ולא שינת עראי, ולא הנחתי אדם בבית המדרש ויצאתי, ולא שחתי שיחת חולין, ולא אמרתי דבר שלא שמעתי מפי רבי מעולם". ראה גם הדין במסכת נגעים פרק ט משנה ג בדין בהרת, בו ר' אליעזר אומר: "לא שמעתי" וכאשר רבי יהודה בן בתירא מבקש לדרוש ואומר: "אלמד בו", עונה לו ר' אליעזר: "אם לקיים דברי חכמים היין". וכשסיים לדרוש ונהנה ר' אליעזר מדרשתו, הוא אומר לו: "חכם גדול אתה שקיימת דברי חכמים". כך גם בהמשך המסכת שם פרק יא משנה ז. שורש הדברים הוא הדיאלוג שהבאנו במערכה השלישית לעיל, בין ר' אליעזר בתחילת דרכו ובין רבן יוחנן בן זכאי רבו ומי שהכניס אותו לעולמה של תורה. רבן יוחנן בן זכאי מושל אותו "למעין שהוא נובע ומוציא מים ויש בכוחו להוציא יתר ממה שאינו נכנס לתוכו. כך אתה יכול לומר דברי תורה יתר ממה שקבל משה מסיני". ואילו ר' אליעזר עונה לו במשל נגדי: "אמשול לך משל, למה הדבר דומה? לבור הזה שאינו יכול להוציא מים יותר ממה שהוא מכניס. כך איני יכול לומר דברי תורה יותר ממה שקבלתי ממך". ואכן, במשנה בה רבן יוחנן בן זכאי מונה את שבחם של תלמידיו (אבות פרק ב משנה ח) הוא מכנה את ר' אליעזר: "בור סיד שאינו מאבד טיפה". מה שאולי התחיל כצניעות של תלמיד לפני רבו בתחילת דרכו בעולמה של תורה, הופך מאוחר יותר לשיטה שמרנית שיסודה הוא שרשרת ישירה להר סיני, בלי מוכנות לקבל שום חידושים ודרשות מחדשות ומתחדשות. זו החלטה חד-משמעית של ר' אליעזר להיות בור סוד ולא מעיין המתגבר וגם למנוע מעיין מתגבר מאחרים - החלטה שלא ברור מתי ואיך התקבלה אצלו. אל בית המדרש תיכנס רק אמת מים שמוליכה מים ממקור רחוק. אין נביעות בתוך בית המדרש. ואם יהיו, אזי תיסוג אמת המים אחורנית.

⁸³ המסורת היא דבר חשוב ביותר ויש לעשות כל מאמץ "לשלשל השמועה עד משה". כולם יסכימו על כך. אבל אם מצליחים לשלשל ולמצוא חוט מקשר עד משה והר סיני, מה אז? התשובה: "תפוש ראשון" או "אחרון", תגיד את השמועה מפי שאתה זוכר ותמשיך הלאה. וכל זה בדרשה על בסיס הפסוק המשולב: "והודעתם לבניך ולבני בניך: יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחרב" (דברים ד סוף פסוק ט, תחילת פסוק י). שילוב פסוקים זה ניתן לדרוש לשני כיוונים. השתדל ללמוד עם הבנים ובני הבנים עפ"י המסורת המתחברת להר סיני "ולשלשל השמועה עד משה". ואם לא, אז תפוש ראשון או אחרון, ולימודך עם הבנים ובני הבנים הוא עצמו חידוש ושחזור מעמד הר סיני. ר' אליעזר יסכים עם הכיוון הראשון בלבד. ראה דברינו [והודעתם לבניך ולבני בניך](#) בפרשת ואתחנן.

העולמים, יהי רצון שיהא מחלצי אמר לו חיידך שהוא מחלציד. זהו שכתוב: "ושם האחד אליעזר" (שמות יח) - שם אותו המיוחד.⁸⁴

שיר השירים רבה פרשה א (סימן ג במהדורת וילנא, סימן כ במהדורת דונסקוי) - הר סיני
 בית מדרשו של ר' אליעזר היה עשוי כמין ריס ואבן אחת היתה שם והיתה מיוחדת לו לשיבה, פעם אחת נכנס ר' יהושע התחיל ונושק אותה האבן ואמר: האבן הזאת דומה להר סיני, וזה שישב עליה דומה לארון הברית.⁸⁵

פרק חמישי: סופו של רבי אליעזר בן הורקנוס

1. מסכת סנהדרין סח ע"א

כשחלה רבי אליעזר נכנסו רבי עקיבא וחבריו לבקרו. הוא יושב בקינוף שלו והן יושבין בטרקלין שלו. ואותו היום ערב שבת היה, ונכנס הורקנוס בנו לחלוץ תפיליו. גער בו ויצא בזיפה.⁸⁶ אמר להן לחבריו: כמדומה אני שדעתו של אבא נטרפה. אמר להן: דעתו ודעת אמו נטרפה, היאך מניחין איסור סקילה ועוסקין באיסור שבות?⁸⁷ כיון שראו חכמים שדעתו מיושבת עליו, נכנסו וישבו לפניו מרחוק ארבע אמות.⁸⁸ אמר להם: למה באתם? - אמרו לו: ללמוד תורה באנו. אמר להם: ועד עכשיו למה לא באתם? אמרו לו: לא היה לנו פנאי. אמר להן: תמיה אני אם ימותו מיתת עצמן. אמר לו רבי עקיבא: שלי מהו? אמר לו: שלך קשה משלהן. נטל שתי זרועותיו והניחן על לבו, אמר: אוי לכם שתי זרועותיי שהן כשתי ספרי תורה שנגללין. הרבה תורה למדתי, והרבה תורה לימדתי. הרבה תורה למדתי - ולא חסרתי מרבתי אפילו ככלב המלקק מן הים. הרבה תורה לימדתי - ולא חסרוני תלמידי אלא כמכחול בשפופרת.⁸⁹ ולא עוד, אלא שאני שונה שלש מאות הלכות בבהרת עזה, ולא היה אדם ששואלני בהן דבר מעולם. ולא עוד, אלא שאני שונה שלש מאות הלכות, ואמרי לה שלשת אלפים הלכות, בנטיעת קשואין ולא היה אדם שואלני בהן דבר מעולם, חוץ מעקיבא בן יוסף... אמרו לו: הכדור והאמוס והקמיע וצרור המרגליות ומשקולת קטנה מהו? אמר להן: הן טמאין וטהרותן במה שהן. מנעל שעל גבי האמוס מהו? - אמר להן: הוא טהור.⁹⁰ ויצאה נשמתו בטהרה. עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: הותר הנדר, הותר הנדר!

⁸⁴ ראה מקור מדרש זה בפסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים) פרשה ד עליה הרחבנו בדברינו **משה, ר' אליעזר ופרה אדומה** בפרשת פרה. הקשר בין משה לר' אליעזר בן הורקנוס יכול להיות המפתח להבנת דמותו כחכם יחיד ומיוחד, מחמיר, ההולך כנגד כל החכמים ומקבל סיוע מהשמיים. משה ור' אליעזר הם בין הבודדים (לא היחידים) שזכו שמסכת מתחילה בשמם: משה במסכת אבות: "משה קבל תורה מסיני ומסרה ליהושע וכו'"; ור' אליעזר כאן במסכת פרה. (ויש גם "שמאי" ו"הלל" בראש משנה, ראה מסכת עדיות, ואולי עוד). זאת ועוד, הביטוי "ייקוב הדין את ההר" נזכר פעמיים בכל התלמוד הבבלי: סנהדרין ו ע"ב כשיטתו של משה בדין; ובמסכת יבמות צב ע"א כשיטתו של ר' אליעזר בדין חטאת. זהות זו שבין משה לר' אליעזר בן הורקנוס (המכונה גם "הגדול") אומרת דרשני וקשורה לשיטתו של ר' אליעזר לשלשל את ההלכה עד משה. ראה לעיל התיאור בדרשתו הראשונה של ר' אליעזר לפני רבן יוחנן בן זכאי וגדולי הדור בירושלים: "והיה ר' אליעזר יושב ודורש ופניו מאירות כאור החמה וקרנותיו יוצאות כקרנות משה רבינו ואין אדם יודע אם יום ואם לילה". אולי לא רק משה אומר על ר' אליעזר יהיה רצון שיהא מיוצאי חלצי, אלא גם ר' אליעזר על משה: יהי רצון שאחשב כיוצא חלציו וממשיך דרכו. אבל כאשר משה יורד לבית המדרש, כמסופר בגמרא מנחות כט, הוא מוצא שם במרכז החבורה את ר' עקיבא שנחשב גדול ממה ולא מבין מה הם אומרים. ר' עקיבא הוא תלמידו מעריצו של ר' אליעזר שקורא וקורע עליו: "אבי, אבי, רכב ישראל ופרשיו", אבל הוא ראש וראשון לשיטת בית הלל ולא כשיטת רבו שהיה מבית שמאי. משה וגם ר' אליעזר נדחים בבית המדרש מפני המעיינות המתגברים שם עם קימום התורה לאחר החורבן.

⁸⁵ ר' יהושע חולק את הכבוד הגדול שניתן לתת לבר הפלוגתא הגדול שלו ואומר עליו שהוא יושב על הר סיני, שהוא ארון הברית בו מונחים הלוחות השניים ושברי הלוחות הראשונים וספר התורה בצידי. ראה דברינו בפרשת עקב **לוחות שניים כראשונים?** שהיו מעשה ידי אדם והכילו גם תורה שבע"פ. אך נראה שלצד הכבוד הגדול שר' יהושע חולק לר' אליעזר, הוא גם שולח מסר דק. סביב האבן הזו סביב האבן עליו יושב ר' אליעזר יש עוד מושבים מאבנים אחרות. בהר סיני עמד העם מרחוק ופחד לשמוע את קול הגבורה וביקש את משה כמתווך. אין זה המצב בבית המדרש של דור יבנה! אי אפשר "לשלש את השמועה" עד משה ועד הר סיני ולשתק את כוחו של בית המדרש. לא בשמים היא!

⁸⁶ אגב אורחא אנו למדים שרבי אליעזר קרא לבנו בשם הורקנוס כשם אביו! ועוד נחזור לבן זה להלן.

⁸⁷ "איסור סקילה - כלומר לדאוג לענייני שבת שיש בהם איסור סקילה כהדלקת הנר והכנת החמין" (שטיינזל). הנחת תפילין בשבת איננה אלא איסור מדרבנן. ולגבי הנחת תפילין עד החשיכה ממש, ראה גמרא שבת יב ע"א: "תני דבי רבי ישמעאל: יוצא אדם בתפילין בערב שבת עם חשיכה. מאי טעמא - כיון דאמר רבה בר רב הונא: חייב אדם למשמש בתפילין כל שעה ושעה... הלכך: מידכר דכיר להו. תניא, חנניא אומר: חייב אדם למשמש בבגדו ערב שבת עם חשכה. אמר רב יוסף: הלכתא רבתי לשבת".

⁸⁸ האם זה מרחק של כבוד ויראה או שמא בגלל הנידוי. ראה לעיל בגמרא בבא מציעא בראש דברינו בתנורו של עכנאי שכאשר ר' עקיבא בא לבשר לר' אליעזר שהוא מנודה "כמדומה לי שחברים בדילים ממך" הוא יושב בריחוק של ארבע אמות.

⁸⁹ ראה במקור הבא שהוא שואל את ר' עקיבא: "כלום חסרתי מן התורה כולה?". וכבר הארכנו לדון בנושא זה בדברינו **חדשים גם ישנים** בשיר השירים (שבת המועד פסח) והראינו שיש פנים לכאן ולכאן. לכאן, שר' אליעזר משתבח בתורה שלמד ולימד, ולכאן שהוא מצטנע ומבטל עצמו.

⁹⁰ חזרנו למחלוקת דוגמת תנורו של עכנאי, לדיון מתי נחשב חפץ כללי ומקבל טומאה, ובהתאם לכך, מה תקנתו. בקבוצת הכלים הראשונה: הכדור והאימוס והקמיע וכו', חכמים מקלים שאינם מקבלים טומאה ור' אליעזר מחמיר. אבל הוא מראה שיש דרך לטהר אותם, להזות עליהם מי חטאת או להטבילם כמות שהם. לגבי המנעל המצב דומה מאד לתנורו של עכנאי. חכמים סוברים שיש עליו שם כלי והוא מקבל טומאה ור' אליעזר סבור שהוא טהור ואינו מקבל טומאה. ראה רש"י שם שמסביר את העניין במדויק. אי

למוצאי שבת פגע בו רבי עקיבא מן קיסרי ללוד, היה מכה בבשרו עד שדמו שותת לארץ. פתח עליו בשורה ואמר: "אבי אבי רכב ישראל ופרשיו" (מלכים ב ב יב) - הרבה מעות יש לי ואין לי שולחני להרצותן.⁹¹ אלמא, מרבי אליעזר גמרה! - גמרה מרבי אליעזר ולא סברה, הדר גמרה מרבי יהושע ואסברה ניהליה.⁹² היכי עביד הכי? והאנן תנן: העושה מעשה חייב! - להתלמד שאני. דאמר מר: "לא תלמד לעשות" (דברים יח ט) - לעשות אי אתה למד, אבל אתה למד להבין ולהורות.⁹³

2. מסכת סנהדרין קא ע"א

אמר רבה בר בר חנה: כשחלה רבי אליעזר נכנסו תלמידיו לבקרו. אמר להן: חמה עזה יש בעולם.⁹⁴ התחילו הן בוכין ורבי עקיבא משחק. אמרו לו: למה אתה משחק? אמר להן: וכי מפני מה אתם בוכים? אמרו לו: אפשר ספר תורה שרוי בצער, ולא נבכה? אמר להן: לכך אני משחק. כל זמן שאני רואה רבי, שאין יינו מחמיץ ואין פשתנו לוקה, ואין שמנו מבאיש, ואין דובשנו מדביש, אמרתי: שמא חס ושלום קיבל רבי עולמו. ועכשיו שאני רואה רבי בצער - אני שמח. אמר לו: עקיבא, כלום חיסרתי מן התורה כולה? - אמר לו: לימדתנו רבינו, כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה - טוב ולא יחטא" (קהלת ז כ).⁹⁵

תנו רבנן:⁹⁶ כשחלה רבי אליעזר נכנסו ארבעה זקנים לבקרו: רבי טרפון ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא. נענה רבי טרפון ואמר: טוב אתה לישראל מטיפה של גשמים, שטיפה של גשמים בעולם הזה ורבי בעולם הזה ובעולם הבא.⁹⁷ נענה רבי יהושע ואמר: טוב אתה לישראל יותר מגלגל חמה, שגלגל חמה בעולם הזה ורבי בעולם הזה ובעולם הבא.⁹⁸ נענה רבי אלעזר בן עזריה ואמר: טוב אתה לישראל יותר מאב ואם, שאב ואם בעולם הזה, ורבי בעולם הזה ובעולם הבא.⁹⁹ נענה רבי עקיבא ואמר: חביבין יסורין. אמר להם: סמכוני ואשמעה דברי עקיבא תלמידי, שאמר חביבין יסורין. אמר לו: עקיבא, זו מנין לך? - אמר: מקרא אני דורש: "בן שתים עשרה שנה מנשה במלכו וחמשים וחמש שנה מלך בירושלים ... ויעש הרע בעיני ה' " (מלכים ב כא א-ב), וכתוב: "גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה" (משלי כה א). וכי חזקיה מלך יהודה לכל העולם כולו לימד תורה, ולמנשה בנו לא לימד תורה? אלא: מכל טורח שטרח בו, ומכל עמל שעמל בו - לא העלהו למוטב אלא יסורין, שנאמר: "וַיְדַבֵּר ה' אֶל מְנַשֶּׁה וְאֶל עֲמֹן וְלֹא הִקְשִׁיבוּ: וַיָּבֵא ה' עֲלֵיהֶם אֶת שְׂרֵי הַצָּבָא אֲשֶׁר לְמֶלֶךְ אֲשׁוּר וַיִּלְכְּדוּ אֶת מְנַשֶּׁה בְּחָחִים וַיֹּאסְרוּהוּ בַּחֲשִׁתַּיִם וַיּוֹלִיכֻהוּ בְּבִלְחָה" (דברי הימים ב לג י-יא), וכתוב: "וּכְהָצַר לוֹ

אפשר לצייר תיאור יותר דרמטי לסופו של ר' אליעזר שהחזיק בדעתו עד הרגע האחרון ונפטר באותה מחלוקת בה גם נודה. ויצאה נשמתו במילה טהור.

⁹¹ ומה עם עניין הכישוף? נטיעת הקישואים? זה סוף הפרק שם: "אבל אתה למד להורות ולהבין ואפילו להתלמד". האם יש קשר בין ר' אליעזר שעוסק במאגיה ובין סירוב חכמים להכיר במופתים שעשה בבית המדרש. הראב"ד, הופיע רוח הקודש בבית מדרשנו ... כדרכה של הגמרא, כל הסיפור הדרמטי הזה מובא אגב דיון הלכתי במשנה בסוף פרק שביעי בסנהדרין הדנה מהם מעשי כישוף. ושם אומר ר' עקיבא בשם ר' יהושע מתי נחשב כישוף בלקיטת קישואים ומתי לא: "המכשף - העושה מעשה חייב ולא האוחז את העיניים. רבי עקיבא אומר משום רבי יהושע: שנים לוקטין קישואין: אחד לוקט פטור, ואחד לוקט חייב. העושה מעשה חייב, האוחז את העיניים פטור" אך כאן אנו רואים שר' עקיבא למד הלכה זו מר' אליעזר! מסיימת הגמרא שמר' אליעזר, למד ר' עקיבא ולא הבין עד הסוף (לא סבר) ואילו מר' יהושע הבין עד הסוף. בסופו של יום, ר' עקיבא ממשיך את הקו של ר' יהושע ולא של ר' אליעזר. ובסופו של סופו של יום, גם ר' יהושע עוסק בכישוף! ואולי "אסבריה" הוא שהסביר לר' עקיבא מהי באמת לקיטת קישואין ושאין בזה בעצם שום מאגיה.

⁹³ וכמו שהיו חכמים בקיאים בסוגי עבודה זרה למיניהם, תוספתא עבודה זרה פרק ו, משנה סנהדרין פרק ז ועוד. וגם בשיטות רמאויות היו חכמים בקיאים, ראה דברינו [איפה ואיפה - על מידות ומשקלות](#) בפרשת כי תצא.

⁹⁴ רש"י שם: "על עצמו היה אומר, שכעס עליו המקום והכביד חוליו". ושטיינזלץ מפרש: "רואה אני שהקב"ה כועס על העולם ומשום כך אני סובל ייסורים".

⁹⁵ אולי לפיכך היה ר' עקיבא אהוב כל כך על רבותיו, על ר' אליעזר בן הורקנוס בפרט, בשל כך שלא נשא פנים ודיבר אמת בפיו ובלבבו. ועל ר' עקיבא השוחק כשכולם בוכים ראה מכות כד ע"א וכן איכה רבה ה יח כששמעו קול המונה של רומי (קיסריה) איליה קפיטולינה? וכשראו את הר הבית שומם ושועל יוצא ממקום קודש הקדשים.

⁹⁶ מקבילות (מקורות) לקטע זה מצויים בספרי דברים פיסקא לב (פרשת ואתחנן), מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה י, בשניהם בפתוח בלשון: "כבר היה רבי אליעזר חולה".

⁹⁷ הוא ר' אליעזר שממהר לומר "משיב הרוח ומוריד הגשם" כבר ביום טוב הראשון של חג הסוכות בעוד שר' יהושע מאחר לשמיני של חג (מסכת תענית פרק א משנה א), הוא ר' אליעזר שמציב רף כל כך גבוה לתפילה על ריבוי גשמים: "שאלו את רבי אליעזר: עד היכן גשמים יורדין ויתפללו שלא ירדו? - אמר להם: כדי שיעמוד אדם בקרן אפל, וישכשך רגליו במים" (תענית כב ע"ב), שכפי שרש"י מפרש שם: "כלומר: לעולם אין מתפללין". הוא ר' אליעזר שהסיט את אמת המים לאחור.

⁹⁸ אולי תשובה ל"חמה העזה" בה פתח ר' אליעזר לעיל כשקיבל את פניהם. ממיטת חוליק אתה רואה "חמה עזה", עונה לו ר' יהושע, אבל אנחנו רואים כך גלגל חמה המביא אור, מרפא וצמיחה לעולם.

⁹⁹ זכרון הילדות של ר' אליעזר שאביו לא רצה שילך ללמוד תורה, ומשהלך, ביקש לנדותו?

חלה את פני ה' אלהיו ויפגע מאד מלפני אלהי אבותיו: ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע תחנתו וישביהו וירושלם למלכותו וידע מנשה פי ה' הוא האלהים" (שם שם יב-יג).¹⁰⁰ הא למדת שחביבין יסורין.¹⁰¹

3. מסכת ברכות דף כח עמוד ב

תנו רבנן: כשחלה רבי אליעזר, נכנסו תלמידיו לבקרו. אמרו לו: רבינו, למדנו אורחות חיים וזוכה בהן לחיי העולם הבא. אמר להם: היזהרו בכבוד חבריכם, ומנעו בניכם מן ההיגיון, והושיבו בן ברכי תלמידי חכמים. וכשאתם מתפללים - דעו לפני מי אתם עומדים, ובשביל כך תזכו לחיי העולם הבא.¹⁰²

אחרית דבר - אפילוג

מסכת נדה דף ז עמוד ב – חזר הדבר ליושנו לאחר הפטירה

כל ימיו של רבי אליעזר היו עושין כרבי יהושע. לאחר פטירתו של רבי אליעזר החזיר רבי יהושע את הדבר ליושנו. כרבי אליעזר בחייו מאי טעמא לא? משום דרבי אליעזר שמותי הוא,¹⁰³ וסבר: אי עבדין כוותיה בחדא - עבדין כוותיה באחרנייתא, ומשום כבודו דר' אליעזר לא מצינן מחינן בהו.¹⁰⁴ לאחר פטירתו של ר' אליעזר דמצינו מחינן בהו, החזיר את הדבר ליושנו.¹⁰⁵

קהלת רבה יב א – חזרו העם לנהוג כמדתם

דבר אחר: "וכמשמרות נטועים" - כל ימיו של רבי אליעזר היו העם נוהגין כרבי יהושע ואחר שמת רבי אליעזר חזרו העם לנהוג כמדתן.¹⁰⁶

¹⁰⁰ ראה עוד שם איך עשה מנשה תשובה: "ויסר את אלהי הנכר ואת הסמל מבית ה' וכל המזבחות אשר בנה ביה בית ה' ובירושלם וישלף חוצה לעיר: ויבן את מזבח ה' ויזבח עליו זבחי שלמים ותודה ויאמר ליהודה לעבוד את ה' אלהי ישראל". עניין זה שמנשה חזר בתשובה לא נזכר כלל בספר מלכים (ראה מלכים ב סוף פרק כז), אך נזכר כאן ובעקבותיו במדרשים על התשובה, כגון פסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים) פסקא כד - שובה: "תשובתו של מנשה קיבלתי ותשובתכם איני מקבל?". מכאן היחס הדואלי למנשה אם יש או אין לו חלק לעולם הבא (סנהדרין פרק י משנה ב).

¹⁰¹ זהו, כך נגמר הסיפור השני של מחלתו אולי גם פטירתו של ר' אליעזר בן הורקנוס. סיפור זה מובא בגמרא שם במסגרת הדיון על מעשים לא ראויים כגון הלוחש על המכה ואישים א ראויים כגון מנשה שאין להם חלק לעולם הבא. הסיפור מתעכב לפיכך בדרשתו הארוכה של ר' עקיבא שבא ללמד דווקא ממנשה המלך הרשע על חביבות הייסורים. הוא מנשה שחזקו אביו צפה ברוח הקודש שעתידי לצאת ממנו בן רשע מרושע ולפיכך נמנע מלהביאו לעולם (בשיח עם ישעיהו הנביא, ברכות י ע"א). ממנו מביא ר' עקיבא מעין נחמה או דברי חיזוק או שמא דברי פרידה לר' אליעזר רבו?! בספרי ובמכילתא שהם כנראה המקורות לגמרא זו מובאות אסמכתאות נוספות למוטיב "חביבין ייסורים". מפסוקים מפורשים בתורה, כגון: "וידעת עם לבבך כי פאשר ייסר איש את בנו ה' אלהיך מייסר" (דברים ח ה), פסוקים ממשלי, דרשות על כפרת הקרבנות ועוד. ראה דברינו [חושן שבטו שונא בנו](#) בפרשת שמות. ומכולם, נבחר הקטע של ר' עקיבא על מנשה!! מדוע? האם מעיז כאן ר' עקיבא לרמוז לרבו שיש גם לו חטא לכפר עליו בייסורים? הוא ר' עקיבא שלא היסס להודיע לרבו שהוא בנידוי? האם כך אכן נפרדו?

¹⁰² הרי לנו סיפור שלישי על ר' אליעזר שחלה וכפי הנראה גם נפטר ממחלה זו. עכ"פ, כך חשים תלמידיו שבאים להיפרד ממנו. נתעלם מההיגיון הוא כנראה חכמת יוון ומהתפילה, ונתמקד בכבוד החברים ובהושבת בני התלמידים בין ברכי החכמים. כאן נשמע ר' אליעזר כמי שמסתלק מהעולם מפויס וכמי שמכיר בערך החשוב של לימוד בחברותא של חכמים והקפדה על כבוד החברים. אם נלמד הלקח של תנורו של עכנאי ושאר כל המחלוקות?

¹⁰³ חזרנו לנושא השמותי שראינו בהרחבה לעיל.

¹⁰⁴ בעודו בחיים לא התירו חכמים לציבור לנהוג כפסיקותיו של ר' אליעזר, גם באותן שהצדק היה איתו, משום שחששו שהעם יגרר אחריו, בכל שאר הלכותיו שהיו כשיטת בית שמאי. ולמחות בהם, שבאלה יעשו כמותו ובאלה לא, לא יכלו, בשל כבודו או בשל עוצמת סמכותו וכוחו בהלכה של ר' אליעזר.

¹⁰⁵ אחרי מותו של ר' אליעזר, כאשר סמכותו פגה, נעלם החשש הנ"ל ויכלו החכמים ובראשם ר' יהושע, להרשות לעמם לפסוק כמותו באותם דברים בהם הצדק היה עם ר' אליעזר ולהעביר קו ברור בין ההלכות שבהן צדק והלכה כמותו ובין אלה שלא. מה כל זה אומר על תנורו של עכנאי? האם הלכה זו הייתה בגדר אותן שהצדק עם ר' אליעזר או כמותן שחששו שייגררו אחריו? ההחלטה לכאן או לכאן, משפיעה מאד על האונאה של חכמים. לא סתם אונאת דברים של הקנטה וצער, אלא אולי גם אונאה בהלכה.

¹⁰⁶ המסופר בגמרא נדה לעיל, חוזר גם בקהלת רבה, בדרשה על הפסוק: "דברי חכמים כדברנות וכמשמרות נטועים בעלי אספות נתנו מלעה אהד" (קהלת יב יא). דברים כדברנות נאמרו בבית המדרש ונפסקו כמשמרות נטועים. ראה הדרשה באבות דרבי נתן נוסח א פרק יח: "אי מה דרבן זה מיטלטל אף דברי תורה מיטלטלין? תלמוד לומר: וכמשמרות נטועים - מה נטועים אינן מתעקרין אף דברי תורה אינן מתעקרין". והנה נעקרים גם המשמרות! אך ראה הדרשה הארוכה על פסוק זה בתחילת מסכת חגיגה, דף ג ע"א, כאשר ר' יהושע כבר זקן ולא יכול היה לבוא לבית המדרש ושומע מהם את הדרשה של ר' אלעזר בן עזריה על הפסוק הזה בקהלת, ובה גם הקטע הבא: "... משמרות - אי מה מסמר זה חסר ולא יתר אף דברי תורה חסירין ולא יתירין - תלמוד לומר נטועים, מה נטיעה זו פרה ורבה - אף דברי תורה פריין ורביין. בעלי אסופות - אלו תלמידי חכמים שיושבין אסופות אסופות ועוסקין בתורה, הללו מטמאין והללו מטהרין, הללו אוסרין והללו מתירין, הללו פוסלין והללו מכשירין ... אל אחד נתנן, פרנס אחד אמרן ... אף אתה עשה אזניך כאפרכסת, וקנה לך לב מבין לשמוע את דברי מטמאים ואת דברי מטהרים, את דברי אוסרין ואת דברי מתירין, את דברי פוסלין ואת דברי מכשירין". האם דרשה פלורליסטית זו השפיעה על ר' יהושע בערוב ימיו? כך או כך, שים לב להבדל הלשון בין הגמרא: "החזיר (ר' יהושע) את הדבר ליושנו" ובין הלשון בקהלת רבה: "חזרו העם לנהוג כמדתן". האם העם אהב את ר' אליעזר וקיבל את שיטתו ופסקיו?

מסכת שבת דף קל עמוד א – העיר שנהגה כר' אליעזר

אמר רבי יצחק: עיר אחת היתה בארץ ישראל שהיו עושין כרבי אליעזר, והיו מתים בזמן. ולא עוד אלא שפעם אחת גזרה מלכות הרשעה גזרה על ישראל על המילה, ועל אותה העיר לא גזרה.¹⁰⁷

מסכת חגיגה דף טו עמוד ב – אחד היה בינינו ולא יכולנו להצילו?¹⁰⁸

כאשר נפטר אחר, אמרו: לא נדון אותו, ולא יבוא לעולם הבא. לא נדון אותו - משום שעסק בתורה, ולא יבוא לעולם הבא - משום שחטא. אמר רבי מאיר: מוטב שידונו אותו ויבוא לעולם הבא. מתי אמות וְאֶעֱלֶה עִשָּׁן מקברו.¹⁰⁹ כאשר נפטר רבי מאיר עלה עשן מקברו של אחר. אמר רבי יוחנן: גבורה היא לשרוף את רבו? אחד היה בינינו ולא יכולנו להצילו?! אם נחזיק אותו ביד – מי יוציאו מידינו, מי?! אמר: מתי אמות ואכבה עשן מקברו! כאשר נפטר רבי יוחנן - פסק העשן מקברו של אחר. פתח עליו אותו ספדן: אפילו שומר הפתח לא עמד לפניך, רבינו.¹¹⁰

מסכת שבת דף קכז עמוד ב – הורקנוס הנכד

ומעשה באדם אחד שירד מגליל העליון ונשכר אצל בעל הבית אחד בדרום שלוש שנים. ערב יום הכיפורים אמר לו: תן לי שכרי ... אמר לו: אין לי מעות. ... - תן לי פירות. - אמר לו: אין לי. - תן לי קרקע. - אין לי. - תן לי בהמה. - אין לי. ... הפשיל כליו לאחוריו, והלך לביתו בפחי נפש. לאחר הרגל, נטל בעל הבית שכרו בידו, ועמו משוי שלשה חמורים, אחד של מאכל ואחד של משתה ואחד של מיני מגדים, והלך לו לביתו. אחר שאכלו ושתו נתן לו שכרו. אמר לו: בשעה שאמרת לי תן לי קרקע ואמרת לי תן לי קרקע במה חשדתני? - אמרת: שמא מוכרת ביד אחרים היא. ... ובשעה שאמרת לי תן לי כרים וכסתות במה חשדתני? - אמרת: שמא הקדיש כל נכסיו לשמים. - אמר לו: העבודה, כך היה! הידרתי כל נכסי בשביל הורקנוס בני שלא עסק בתורה.¹¹¹

¹⁰⁷ מדובר שם בשאלה אם מותר לחלל שבת על מכשירי מילה, נושא שכבר ראינו בדיון על מכשירי מצוה בספרי זוטא במדבר פרק ט פסוק ב לעיל. ראה במשנה שבת שם: "אמר ר' אליעזר: כורתים עצים לעשות פחמים לעשות כלי ברזל" ובעמוד הבא מביאה הגמרא את מה שהבאנו לעיל על ר' אליעזר ששמותי הוא: "פעם אחת שכחו ולא הביאו איזמל מערב שבת, והביאוהו בשבת, והיה הדבר קשה לחכמים: היאך מניחין דברי חכמים ועושין כרבי אליעזר. חזא - דרבי אליעזר שמותי הוא, ועוד - יחיד ורבים הלכה כרבים". כאן מציינת הגמרא שבכל זאת, בעירו של ר' אליעזר נהגו כמותו להקל במכשירי המילה בשבת וזכו למות מיתה טבעית ולהינצל מגזירת המילה. ראו דברי ר' משה פיינשטיין שמביא גמרא זו בהקדמתו לשו"ת אורח חיים א כהכוחה שחכם שנראה לו שזו האמת – חייב לפסוק לפי הבנתו. ראה דבריו שם: "אבל האמת להוראה (היא) כפי שנראה לחכם אחרי שעיין כראוי לברר ההלכה בש"ס ופוסקים כפי כוחו ... ונראה לו שכן הוא פסק הדין – הוא האמת להוראה ומחויב להורות ... ויקבל שכר על הוראתו אף שהאמת אינו כפירושו". ר' משה פיינשטיין מגדולי הפוסקים בדרות האחרונים מסתמך על ר' אליעזר בן הורקנוס! וביותר, אם נאמר שהסיפור הזה בגמרא שבת הוא אחרי תנורו של עכנאי ... אז עם מה נשארנו?

¹⁰⁸ העתקנו קטע זה מדברינו [אלישע בן אבויה הוא אחר](#) בדפים המיוחדים. המקור בגמרא רובו בארמית, הנוסח בעברית הוא תרגום שלנו (באחריותנו) בעזרת פירוש שטיינזלץ.

¹⁰⁹ היינו ירד אלישע לגיהנום, יקבל עונשו ויכנס אה"כ לעולם הבא. אבל לא יישאר במצבו הנוכחי נתון ב"כף הקלע".

¹¹⁰ מתבקשת השוואה של ר' אליעזר בן הורקנוס עם אלישע בן אבויה (אולי גם דמויות חריגות אחרות שנוודו כעקביא בן מהלאל) – השוואה על דרך ההשלמה או על דרך הניגוד. בקטע זה הלכות מסיפור אלישע בן אבויה בתלמוד הבבלי, קובל ר' יוחנן האמורא ראש ישיבת טבריה, על חבריו של אלישע בן אבויה, כולל רבי מאיר שהיה נאמן לאלישע רבו, על שלא יכלו להציל את אלישע ולשמור עליו בתוך החבורה: ככה נוהגים בתלמיד חכם שסרח? מעלים אש מקברו? איפה כל חבורת תלמידי החכמים עמיתו של אלישע בן אבויה? איפה היכולת של בית המדרש להכיל את האחר? מדוע ר' מאיר לבד במערכה? אילו היה קורה דבר כזה אצלנו, אומר ר' יוחנן, היינו מחזיקים חזק בידו של אלישע, בחייו ובמותו, ומי! היה מוציא אותו מידינו?! נראה שיש כאן ביקורת קשה של חכמי בבל, ש"מגייסים" לשם כך את אמוראי ארץ ישראל, ואפשר שזעקתו של ר' יוחנן עולה מתוך הסיפור של ר' אליעזר בן הורקנוס. את ר' אליעזר בן הורקנוס ידעתם להכיל, גם אחרי שנידייתם אותו, אז למה זה התייאשתם מאלישע בן אבויה? מי מסוכן יותר, מי שחותר מבפנים או מי שחותר מבחוץ? אך נראה שאין זו שאלה של מי מסוכן יותר (מי הרסני יותר) ולא הבחירה של החכמים. הבחירה הייתה אישית של ר' אליעזר ושל אלישע בן אבויה. הראשון נשאר בבית המדרש, היה אפילו מוכן להפיל אותו על יושביו והוא ביניהם, אך לא עסק בשאלות של אמונה וכניסה לפרס, אלא דבק בתורה ולימודה גם בשיטתו שלו. השני, האחר, החליט לעזוב ולפרוש. ההחלטה הייתה אישית של כל אחד מהם וחכמים בגדולת נפשם ועוצם רוחם, "זרמו" עם כל אחד לפי בחירתו. ועדיין, ר' מאיר ור' יוחנן זועקים: איפה החבורה? למה לא החזקתם בידו של אלישע בן אבויה כפי שידעתם לעשות עם ר' אליעזר שני דורות קודם כאשר ההלכה הפרושית הייתה באמבאק איתנים עם זרמים ושיטות אחרים בעם ישראל?

¹¹¹ ראה סיפור זה בהרחבה במקור במסכת שבת ובדברינו [לכף זכות](#) ביום הכיפורים. סיפור זה התגלגל למקורות רבים ובהם שאילתות דרב אחאי פרשת שמות שאילתא מ, שם מתברר שבעל הבית עליו מדובר הוא רבי אליעזר בן הורקנוס והפועל שעבד אצלו הוא רבי עקיבא בן יוסף. מה שחשוב לעניינינו הוא שבנו של ר' אליעזר מסרב ללמוד תורה ואביו מדיר אותו מנכסיו (אח"כ התירו לו חכמי הדרום את הנדר להקדש). אליעזר בן הורקנוס נטש את המחרשה של אביו עתיר הנכסים ועלה לירושלים ללמוד תורה ואביו בא להדירו מנכסיו (ר' אליעזר לכאורה מוותר, אבל נראה שלקח את חלקו היחסי כשאר אחיו. ראה סוף פרק שלישי לעיל). והנה הבן (הנכד) שקרוי הורקנוס ע"ש הסבא, ושנפגשו איתו גם בסיפור פטירתו של ר' אליעזר בגמרא סנהדרין סח ע"א: כשביקש לחלוץ את התפילין של אביו בערב שבת, מסרב ללכת בדרכי ר' אליעזר אביו עד שהוא נאלץ להדירו מנכסיו. האם יכול להיות סיוע טרגי יותר מזה לסיפור חייו של רבי אליעזר בן הורקנוס? ומי הוא הפועל שאליה הולך 'בעל הבית' עם משא שלושה חמורים של מאכל משתה ומגדים ויושב ואוכל אתו? ר' עקיבא.

